

“TUGEV BALTI NATSIONALISTLIK KESKUS” NING NÕUKOGUDE VÄLISPROPAGANDA TEEL SÕJAST RAHUAEGA JA KÜLMA SÕTTA

Kaarel Piirimäe

See Ajaloolise Ajakirja erinumber on pühendatud tsensuurile, kuid tsensuuri on võimatu käsitleda lahus propagandast – need on nagu mündi kaks külge. Arvamuste vabaduse ja paljususe tingimustes on propaganda mõju tavaliselt väiksem kui tsensuurioludes. Seepärast püüavad autoritaarsed režiimid teostada mõlemat, nii propagandat kui ka tsensuuri, kuid kriisiolukordades kehtestavad ka demokraatlikud riigid tsensuuri ja teevad propagandat. Seda tehakse rahuajalgi, kuid peidetumalt – kasutades muuhulgas eufemisme, nagu “avalik diplomaatia”, “löimitud [embedded] ajakirjanikud”, “strateegiline kommunikatsioon” jne.¹ Järelikult on igati mõistlik käsitleda tsensuuriga paralleelselt ka propagandat. Artikkel käsitleb tsensuuri ja välispropagandat kui olulist relva Nõukogude Liidu 1940. aastate välispoliitikas, keskendudes eriti Moskva püüetele mõjutada Balti küsimuse lahendamist endale soodsas suunas. Eriti huvitav on selles kontekstis Nõukogude ametkondlik arutelu propagandameetodite efektiivsuse üle rahvusvahelise olukorra muutudes, kui sõjaaegne koalitsioon Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikidega lagunes ning võimust võttis uus, külma sõja vastasseis.

Artikli aluseks oleva arhiivmaterjali kogumise tegi võimalikuks Eesti Kaitseministeeriumi rahastatud lähetus ning Kaitseväge Akadeemia (tollal KVÜÕA) juhtkonna mõistev suhtumine. Artikli kirjutamise ajal on autor Tartu Ülikooli dotsent, Eesti Sõjamuuseumi vanemteadur ning Helsingi Ülikooli instituudi Collegium for Advanced Studies liige. Kirjutis ei oleks saanud valmida ilma nende asutuste toetuseta.

¹ Vt nt Philip M. Taylor, *Mõtterelv: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani* (Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011); Sergei M. Guriev, Daniel Treisman, “How modern dictators survive: cooptation, censorship, propaganda, and repression”, *CEPR Discussion paper no. DP10454* (March 2015); loe kriitikat sellest, et “tsensuur ja propaganda kujutavad endast autoritaarsete väärtuste võitu demokraatlike üle”: N. Snow, P. M. Taylor, “The revival of the propaganda state: US propaganda at home and abroad since 9/11”, *International Communication Gazette*, 68:5–6 (2006), 389–407.

Propagandat on defineeritud erinevalt, kuid enamik õpetlasi nõustub, et selle eesmärk pole mõjutada pelgalt arvamusi, vaid ka tegusid. Nagu on märkinud Prantsuse filosoof Jacques Ellul, propaganda taotleb, et inimesed “klammerduksid irratsionaalselt mõne kindla tegevusprotsessi külge”. Tasub rõhutada, et propaganda ei ole kõikvõimas relv, mis sunnib inimesi välja vahetama oma veendumusi. Pigem suudab propaganda manipuleerida emotsioonidega ja levitada stereotüüpe, millega kujundatakse midagi, mida Ellul nimetab “müütiliseks mõtlemiseks”.² Propagandat on seega raske eristada igas ühiskonnas levivatest ja kollektiivse identiteedi seisukohast võib-olla isegi vajalikest eelarvamustest ja pooltõdedest. Propagandat teostatakse eelkõige siseriiklikult, kuid välispropaganda abil püütakse mõjutada ka teiste riikide elanikkonna käitumist. Kuigi 1950. aastatel pakusid Ameerika teadlased ja asjatundjad “propaganda” asemel välja mõiste “avalik diplomaatia”, lähtutakse selles artiklis terminist “propaganda”, mis oli kasutusel uuritaval ajajärgul – 1940. aastatel –, ja sugugi mitte pejoratiivselt. Nagu avaliku diplomaatiaga tänapäeval, püüti välispropagandaga mõjutada teise riigi avalikku arvamust ja seeläbi selle riigi käitumist.

Artikkel tugineb arhiivimaterjalile, mida kogusin reisiril Moskva arhiividesse 2013. aasta detsembris. Kasutatud on nelja suuremat sarja: Molotovi fond (f 82) ning Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee (edaspidi NLKP KK) (f 17) propaganda- ja agitatsiooniosakonna (n 125) ja rahvusvahelise informatsiooni osakonna (n 128) nimistud asuvad Venemaa Riiklikus Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiivis (RGASPI); Nõukogude Informatsioonibüroo fond (f R8581) asub Vene Föderatsiooni Riiklikus Arhiivis (GARF).

Nõukogude propaganda arengut sõjaajast rahuaega ja üleminekul külma sõtta on ka varem uuritud. Vladimir Petšatnov on kirjutanud artikli Nõukogude propaganda süsteemsetest puudustest aastatel 1945–1947 ja Wolfram Eggeling aruteludest Nõukogude Informatsioonibüroos samal perioodil. Mõlema käsitluse sisu ja arhiiviallikad kattuvad paljuski.³ Mõningaid üldisesse poliitikasse puutuvaid dokumente olen ka mina taaskasutanud, kuid

² Jacques Ellul, *Propaganda: the formation of men's attitudes* (New York: Vintage Books, 1973), 25; Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1999), 6; näide Elluli käsitluse aktuaalsusest: Karim H. Karim, “Cyber-utopia and the myth of paradise: using Jacques Ellul's work on propaganda to analyse information society rhetoric”, *Information, Communication & Society*, 4:1 (2001), 113–134.

³ Vladimir Pechatnov, “Exercise in frustration: Soviet foreign propaganda in the early Cold War, 1945–47”, *Cold War History*, 1:2 (2001), 1–27, vt ka *ibid.*, “The rise and fall of Britansky Soyuznik: a case study in Soviet response to British propaganda of the mid-1940s”, *The Historical Journal*, 41:1 (1998), 293–301; Wolfram Eggeling, “The

Balti küsimusega seotud dokumentatsiooni ei ole varem käibesse toodud. Erinevalt Petšatnovist ja Eggelingist püüan lisaks üldistele probleemidele analüüsida Nõukogude tsensuuri ja propagandat ka konkreetse näite varal, milleks on Balti küsimus Teises maailmasõjas ja algavas külma sõja psühholoogilises võitluses. Artikkel keskendub Nõukogude diskursuse analüüsile, püüdmata tabada otsustusprotsessi nüansse ja rekonstrueerida kõiki kausaalseid seoseid, milleks kogutud arhiivimaterjal ei ole ka piisav. Nõukogude Liidu tsensuuri- ja propagandaaparaadi toimimise uurimine on vajalik Nõukogude režiimi mõistmiseks, kuid see on kindlasti huvitav ka kõigile propaganda ja tsensuuri uurijaile.

Balti küsimus seondub muuhulgas nende inimeste repatrieerimisega, kes olid Teise maailmasõja käigus sattunud Lääne-Euroopasse ja keda Moskva pidas, õigusega või mitte, Nõukogude kodanikeks. Käesolev artikkel korrigeerib Soome uurija Simo Mikkoneni arvamust, nagu oleks Nõukogude kampaania kodanike tagasikutsumiseks alanud pärast Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (edaspidi ÜRO) otsust 1951. aastal, millega organisatsioon võttis seisukoha, et inimesi ei tohiks vastu nende tahtmist repatrieerida. Seepeale olevat Moskva alustanud aktiivset tegevust järelejäänud 247 000 inimese mõjutamiseks. Dateeringu mõttes ei vasta see tõele. Samas märgib Mikkonen õigesti, et üldiselt oli Nõukogude repatrieerimine Teise maailmasõja järel edukas, sest sõjaaegsete liitlaste abiga õnnestus tagasi "kodumaale" tuua ligi viis miljonit inimest.⁴ Mikkoneni mainitud arvud tasub konteksti tajumiseks meeles pidada.

Liitlaste koostöö, tsensuur ja propaganda

Pärast 1940. aasta suve, kui Nõukogude Liit okupeeris ja annekteeris Balti riigid, kerkis päevakorda sündmuse selgitamine välisauditooriumile (siseriiklikult kujundati arvamusi tsensuuri ja propagandaga niikuinii). Eriti oluliseks muutus Balti küsimus pärast 1941. aasta juunikuud, kui Moskva pidi sõjas ootamatult poolt vahetama ning otsima Saksamaa asemel liitlasi lääneriikide hulgast. Nendeks olid eeskätt Suurbritannia, kes juba oli

Soviet Information Bureau-inside view of a Soviet propaganda institution, 1945–1947", *Osteuropa*, 50:2 (2000), 201–214.

⁴ Simo Mikkonen, "Mass communications as a vehicle to lure Russian emigres homeward", *Journal of International and Global Studies*, 2 (2) (2011), 45–61. Sarnasest narratiivist on lähtunud Triin Tark, "Kodu- ja väliseestlaste vahelise kultuurisuhtluse institutsionaalne raamistik Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatia kontekstis", *Ajalooline Ajakiri*, 4 (2017), 445–474.

sõjas, ja Ameerika Ühendriigid, kellelt oli loota materiaalist abi ja kes ise astus sõtta aasta lõpus Jaapani rünnaku järel Pearl Harbori sõjaväebaasile.

Enne sõda oli Nõukogude Liidu peamiseks välispropaganda ametkonnaks Välismaaga Kultuurisuhete Arendamise Üleliiduline Ühing (VOKS), kuid sellega võistlesid paljud teised, nagu rahvusvaheline kommunistlik organisatsioon Komintern, Nõukogude Liidu Telegraafiagentuur (TASS), kirjandusvaldkonnas väliskaubandust korraldav Rahvusvaheline Raamat (*Meždunarodnaja kniga*), Välisasjade Rahvakomissariaat ning isegi julgeolek (NKVD-NKGB). Selle asemel, et valdkonda korrastada, asutas poliitbüroo 24. juunil 1941 täiesti uue organisatsiooni – Nõukogude Informatsioonibüroo (tuntud kui *Sovininformbiuro*, edaspidi SIB), mis asus mitteametlikus võimuhierarhias kõrgeimale juhtimistasandile poliitbüroole ehk Stalini “sisemisele ringile”⁵ lähemal kui VOKS.

Välispropaganda teostamisel tuli SIB-i tegevusele kasuks demokraatlike ühiskondade suhteline avatus, mis võimaldas Nõukogude ametkondadel oma sõnumeid levitada. Nõukogude Liidu kiiresti kasvava populaarsuse peamine põhjus ei olnud siiski mitte Nõukogude ühiskonnakorralduse “võlud”, vaid Punaarmee sõjalised võidud idarindel, mille eest oldi siiralt tänulikud. Lisateguriks oli juurdunud arvamus, et fašism oli sündinud kapitalismist ja ainult kommunism töötab väljapääsu kapitalismi vastuoludest ja hädadest, millest käimasolev, järjekorras juba teine maailmasõda oli välja kasvanud.⁶ Oluline Nõukogude teabekandja Suurbritannias oli saatkonna ajakiri Soviet War News, mille tiraaž oli 1944. aasta lõpus 68 000 ja mida britid levitasid ka oma relvajõudude hulgas. Kuid Nõukogude propaganda edu sõltus eeskätt sellest, mil määral suutsid nad sokutada oma sõnumeid Briti meediakanalitesse.⁷

Mis puutub Balti küsimusse, siis juba 1941. aastal avaldas SIB Londonis pamfleti “The Soviet Union, Finland and the Baltic States”, mis mõneti kummaliselt jäi ka viimaseks selle asutuse kaalukamaks publikatsiooniks Balti küsimuses. Raamatu põhitees oli, et Balti poliitikud olid muutnud oma riigid relvaplatsdarmideks, mis olid valmis alistuma Natsi-Saksamaale kohe, kui sai teoks Hitleri kavatsus rünnata Nõukogude Liitu, ja seetõttu

⁵ Oleg V. Khlevniuk, *Master of the house: Stalin and his inner circle* (New Haven: Yale University Press, 2009).

⁶ Steven Merritt Miner, *Stalin's holy war: religion, nationalism, and alliance politics, 1941–1945* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2003), 217–218.

⁷ Miner, *Stalin's holy war*, 221

oli Moskval täielik õigus võtta tagasi 1917. aastast alates siiralt hoitud toetus nende riikide enesemääramisele.⁸

Nõukogude Liidu välispropagandale aitas kaasa tsensuur, mille Briti valitsus kehtestas raadiole ja trükiajakirjandusele ja mis soosis liitlussuheteid Nõukogude Liiduga. Nagu olen varem kirjutanud, õnnestus brittidel pea täielikult suukorvistada Eesti, Läti ja Leedu saadikud Londonis.⁹ Lisaks tsensuurivõimekusele oli Briti valitsusel suur ja hästi korraldatud propagandaaparaat, mida Nõukogude kolleegid kadestasid.¹⁰ Briti propaganda ilustas Nõukogude Liidu ühiskonnakorraldust ja välispoliitikat, varjutades ebaumugavamaid teemasid, nagu väikeriikide, sealhulgas Eesti, Läti ja Leedu, anekteeimine. Lisaks võimaldas Briti valitsus Nõukogude ametkondadel teostada laialdast propagandat Suurbritannia territooriumil, millega suudeti märkimisväärselt mõjutada Ühendkuningriigi elanike hoiakuid.¹¹

Briti valitsuse eesmärk oli hoida entusiasmi Nõukogude Liidu suhtes mõistlikes piirides. Hoidmaks ära Nõukogude Liidu imetlejate ja kommunistide esiletõusu, otsustasid informatsiooniametnikud, et liitu Moskva tuleb kaitsta kui ratsionaalset otsust. Sellega tuli "kaaperdada kõmin vasakult", nagu armastati rõhutada.¹² Tegelikult see ei õnnestunud, sest muuhulgas läks Moskval korda sokutada võtmekohtadele Briti ametkondades oma mõjuagente. Nende hulgas oli korduvalt Venemaad külastanud Austraalia kommunist Peter Smollett (pärisnimega Hans Peter Smolka), kellel oli läinud korda sõbruneda Churchilli usaldusisiku Brendan Brackeniga. Brackenist sai 1941. aasta suvel informatsiooniminister, mille järel määrati Smollett ministeeriumi Nõukogude suhete osakonna juhatajaks.

⁸ *The Soviet Union, Finland and the Baltic States* (London, 1941); vt ka Kaarel Piirimäe, "National self-determination, modernization and the Estonian-Soviet propaganda contest in the early Cold War era", *Behind the iron curtain: Soviet Estonia in the era of the Cold War*, ed. by Tõnu Tannberg (Frankfurt: Peter Lang, 2015), 35–51.

⁹ Kaarel Piirimäe, "Countering "the obtuse arguments of the Bolsheviks": Estonian "information work" in Sweden, the United States and Britain, 1940–44", *Representing the periphery, histories of public diplomacy and nation branding in the Nordic and Baltic countries*, ed. by Louis Clerc, Nikolas Glover, Paul Jordan (Leiden: Brill/Nijhof, 2015), 60–80.

¹⁰ Miner, *Stalin's holy war*, 198. Nõukogude propagandaaparaati iseloomustasid institutsionaalne killustatus, olelusvõitlus ning välismaailma vähene tundmine. Süsteemi oli programmeeritud palju vastuolusid ja konkurents. Lisaks näib, et võrreldes brittidega oli Nõukogude Liidul ka absoluutarvudes vähem ressursi.

¹¹ SIB saatis sõja ajal materjali 2500 välismaisele ajalehele, 700 ajakirjale, 18 raadiojaamale, 450 agentuurile ja paljudele Nõukogude välisesindustele, vt Eggeling, "The Soviet Information Bureau", 205.

¹² Martin Kitchen, *British policy towards the Soviet Union during the Second World War* (London: Palgrave Macmillan, 1986), 102.

Lisaks oli Smollett Brackeni kontaktisikuks Nõukogude saatkonna juures, mis oleks olnud iga agendi unistuste kättevari, sest nii sai ta segamatult ja regulaarselt kooskõlastada oma samme Moskva kontrollijaga. Smollett oli suur sõnaõigus selles, kuidas peaks Nõukogude Liitu Briti propagandas kujutama. Juba 1941. aasta novembris märkis asekanter Orme Sargent nukralt, et BBC saated loovad kumulatiivselt muinasjuttu “Nõukogude paradisiist”.¹³ Smollett hoolitses ka selle eest, et Inglismaal korraldatavatel toetusmiitingutel (näiteks teise rinde nõudmiseks) saaksid sõna vaid Nõukogude-meelsed inimesed. Eelistatud olid Nõukogude Liiduga Kultuuri-suhete Arendamise Seltsi liikmed, n-ö valgekaartikud emigrandid tõrjuti kõrvale. Seltsi kontrollis ja finantseeris varjatult Moskva.

Ameerika Ühendriikides oli Nõukogude ametkondade töö raskem, sest seal ei kehtestatud riiklikku tsensuuri (kuigi ka enesetsensuuri ei tohi sõja tingimustes alahinnata) ning loota tuli vaid propagandale. Endine Nõukogude saadik Washingtonis Konstantin Umanski sõnaski 1941. aasta 2. oktoobril Moskvast toimunud nõupidamisel: “Inglismaal on palju lihtsam töötada. Kõik, mis Inglismaale saadetakse, avaldatakse Inglise ajakirjanduses”.¹⁴ Ühendriikides oli meedia seevastu väga killustatud. New York sarnanes Umanski hinnangul pigem Inglismaa kui ülejäänud riigiga ja idaranniku vasakpoolsetes lehtedes (PM, New York Post, New Republic) avaldatud artiklid ei jõudnud suurte lugejahulkadeni. Nagu Suurbritannias oli ka Ameerikas vaja varjata informatsiooni päritolu, sest otse Moskvast tulnud kirjutistesse suhtusid lugejad suure ettevaatusega. Seega tuli neid avaldada kas varjatult kontrollitud väljaannetes või veenda Lääne autoreid kasutama Nõukogude sõnumeid. “Kõige tõhusamalt mõjuvad Ameerika avalikule arvamusele ameeriklaste, Ameerika korrespondentide ja kuulsa ameeriklaste artiklid”.¹⁵

Kõnekas on Nõukogude Liidu Ameerika saatkonna esimese sekretäri F. Orehhovi ettekanne poliitilisest tööst Ühendriikides 1943. aastal. Pressiosakonna töö seisnes Orehhovi sõnul Ameerikas ajalehtede ja ajakirjade analüüsis, kirjadele vastamises, saatkonna infobülletääni väljaandmises, Moskvast saadetud artiklite edasisaatmises ajalehtede ja ajakirjade toimetustele ning tihedas suhtluses Washingtonis töötavate meediaväljaannete korrespondentidega. Orehhov kurtis, et kogu töö lasub ainult neljal töötajal,¹⁶

¹³ Miner, *Stalin's holy war*, 234.

¹⁴ Tsit: Miner, *Stalin's holy war*, 224.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv (edaspidi GARF), R8581.1.10: Ameerika Ühendriikide saatkonna aruanne, 09.05.1943. Lisaks nimetatutele olid tööl ameeriklasest tõlk, autojuht ja kirjutaja.

samas kui inglastel tegeleb propagandaga tema sõnul ligi 2000 inimest. Isegi Tšiili saatkonnal olevat rohkem pressitöötajaid kui neil. Kui Moskva on piirdunud saatkonnaga Washingtonis, on inglastel informatsioonikeskused ka New Yorgis, Chicagos ja San Franciscos, kus asuvad suured meediakorporatsioonid. Washingtonis seevastu ei ole Orehhovi sõnul soliidset pressi, millega võib nõustuda. Lisaks keskustes tegutsevatele propagandistidele on inglased palganud 40 lektorit, kes käivad mööda Ühendriike ringi ja peavad loenguid paljudel teemadel. Lõuna- ja keskosariikidesse Nõukogude saatkonna haare ei ulatu. Seal saavad ameeriklased Orehhovi sõnul kogu info Venemaa kohta kiriklikust pressist. "Mõnikord näib, et Ameerikas on rohkem lektoreid kui kuulajaid, rohkem ajalehti kui lugejaid," illustreerib Orehhov arusaama Ameerika meedia killustatusest. Edukad, lausa "skandaalsed", on teiste ühinenud rahvaste (tulevase ÜRO) hulgas poolakad, kelle kõige olulisem baas olevat nende ajalehed ja ajakirjad, mida on lausa 91. Neist ainult kaks olevat "progressiivsed" (st Nõukogude-meelsed). Poolakaid toetab Orehhovi sõnul Ameerika press. Orehhov kurtis ka Moskvast saadetavate artiklite teemavaliku üle. Kirjutistele, mis kirjeldavad briketi kasutamist gaasigeneraatoriga mootorites või Moskva arhitekte kartuleid kasvatamas ja mida Moskva keskus hulgaliselt saadab, Ameerikas nõudlust ei ole. Küll aga on suurem huvi spetsiifilisemate, näiteks sõja- ja meditsiiniteemade vastu erialaajakirjades.¹⁷ Paraku oli just spetsiifilisem info see, mida Nõukogude ametkonnad pelgasid spionaažiparanoia tõttu saata.

Võrreldes Inglismaaga oli Ühendriikides raskem mõjule pääseda ka seetõttu, et seal ei olnud kõikvõimast riiklikku raadiokorporatsiooni, nagu seda oli BBC. 1942. aastal asutati sõjainformatsiooni ametkond (*Office of War Information*, edaspidi OWI), mis võimaldas valitsusel siiski teostada nii sise- kui ka välismaist sõjapropagandat. OWI lähtus sõja poliitilistest eesmärkidest, mille hulgas oli tähtsal kohal sõbralike suhete loomine ja hoidmine Nõukogude Liiduga. Hõlbustamiseks sõjalisi operatsioone Saksamaa vastu, oli vaja valmistada psühholoogilist pinnast Punaarmee eelseivateks sõjalisteks kampaaniateks Balti riikides ja Ida-Euroopas laiemalt. Nagu Saksa ajaloolane Eggeling märgib, tegid liitlased ühist propagandat natside vallutatud aladel.¹⁸ Nii Ühendriikidel kui ka Suurbritannial olid tõhusad vahendid välispropaganda teostamiseks Euroopas, Aasias ja mujal, kuid vastavalt liitlaste-vahelisele kokkuleppele ei teostanud lääneriigid sihitud propagandat Balti riikides. Piirkond jäeti selle tulevast poliitilist

¹⁷ GARF, R8581.1.10: Ameerika Ühendriikide saatkonna aruanne, 09.05.1943.

¹⁸ Eggeling, "The Soviet Information Bureau", 202.

staatust arvestades ja ennetades Nõukogude propaganda mõjusfääri (soovi korral võime siin näha Molotovi-Ribbentropi pakti kirjutamata analoogi).

NLKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna arhiivimaterjali hulgas on Ameerika Ühendriikide sõjaministeeriumi infobülletään 10. detsembrist 1943, milles selgitatakse Balti küsimust Ameerika Ühendriikide relvajõudude sõduritele ja ohvitseridele. Maaväe staabiülema kindral George Marshalli kirjutises sedastatakse, et Nõukogude Liidu kallaletung Soomele ja “Balti provintside” hõivamine oli küll selge agressiooniakt, kuid samm oli läänepiiri tugevdamiseks siiski vajalik. Kui seda puhvertsooni poleks olnud, “oleks Ühinenud Rahvaste [hilisem ÜRO] olukord praegu palju raskem”.¹⁹

Liitlased kooskõlastasid Euroopasse saadetavaid propagandasõnumeid vähemasti 1944. aasta esimesest poolest, kui liitlasjõud maabusid 6. juunil alanud operatsiooniga “Overlord” Normandias. 31. mail 1944 võttis NLKP KK poliitbüroo vastu otsuse propagandaesinduse rajamise kohta Londonis.²⁰ SIB-i arhiivis on säilinud Briti poliitilise sõjapidamise salajase ameti (*Political Warfare Executive*) direktiivid kujundatava propaganda kohta, mida selle peadirektor, endine Briti diplomaat ja salaagent, Nõukogude ametivendadega jagas. Vene arhiivis säilitatud direktiividest esimene on antud välja 6. mail 1944.

Briti direktiivid ei puuduta Balti riike, sest need olid määratud Nõukogude mõjusfääri. Küll aga annab 20. septembril välja antud Soomet käsitlev direktiiv aimu, kuidas Briti propaganda selgitas Punaarmee valgumist Soome ja Ida-Euroopasse laiemalt: “Rõhutage, et Nõukogude Liidul ei ole kavatsust segada end ühiskonna ülesehitamise küsimusse naaberriikides.” Nõukogude armee võitudest Eestis tuli rääkida “kuivalt”, sest “Balti riigid ei liigitu okupeeritud maade alla (*sic*)”.²¹ Ka Ameerika Ühendriikide sõjainformatsiooniamet esitas Punaarmee pealetungi Eestis kuivalt sõjastrateegilistest vajadustest lähtuvalt: “Puhuda suureks Nõukogude armee pealetung Baltikumis; Tallinna ja Soome baaside hõivamine annab venelastele kontrolli Soome lahe üle ja teised baasid Soomes kontrolli Botnia lahe üle, mille tulemusel on Saksa diviisid surutud järjekordsesse kotti...”²² Need sõnumid vastasid Nõukogude ootustele, sest kordagi ei mainitud

¹⁹ Venemaa Riiklik Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiiv (edaspidi RGASPI), 17.125.318: “The Use of information material”, US War Office, 1943, Bulletin no 20–3, lk 25.

²⁰ RGASPI, 17.125.244.

²¹ GARF, R8581.2.34: “PWE central directive’ eridirektiiv relvarahu kohta Soomega, saadud Bruce Lockhartilt, 20.09.1944.

²² GARF, R8581.2.34: Sõjainformatsiooni ametkond, ülemere osakond, 26.09.1944 (Estonia).

Balti riikide iseseisvust enne sõda ega Hitleri ja Stalini 1939. aasta sobingut, millega need olid 1940. aastal vallutatud. Ammugi polnud propagandadirektiivides mainitud Balti diplomaate ega aktiviste, kes kogu sõja jooksul olid Lääne avalikkust ja valitsusi hoiatanud Moskva kavatsuste eest Ida-Euroopas.

Balti küsimus sõja ajal

Nõukogude poliitilisi eesmärke õõnestasid lääneriikide territooriumil tegutsevad Balti riikide diplomaadid, poliitikud ja aktivistid, kelle tegevuse piiramist Moskva ametkonnad taotlesid. Enamik Euroopa riike keelustasid peamiselt Saksamaa mõjul Balti diplomaatide poliitilise tegevuse; Rootsi tegi seda Nõukogude Liidu mõjutusel. Suurbritannia keelustas Balti diplomaatide pöördumise avalikkuse poole, kuid ei lõpetanud nende tegevust täielikult, Moskva survest hoolimata. Ühendriigid Balti diplomaate ei suukorvistanud. Hoolimata arvamusevabadusest oli raske Ameerika meedias Balti häält kuuldavaks teha, kuna Balti küsimust peeti maailmapoliitika taustal üsnagi pisikeseks ja vähetahtsaks. See oli siiski võimalik, kui Balti rahvaste saatuse seoti teiste Ida-Euroopa väikerahvaste saatusega ning kommunismi ohuga laiemalt.

1941. aasta detsembris saatis Nõukogude peakonsulaat New Yorgis SIB-i asejuhatajale Solomon Lozovskile²³ ettekande eestlaste emigratsiooni Ameerika Ühendriikidesse. Peakonsulaat hindas eestlaste üldarvuks Ameerika Ühendriikides 40 000. Progressiivsed eestlased, keda oli hinnanguliselt 1000–1200, olid koondunud Eesti Töölise Klubide Föderatsiooni alla. Nende keskne organ oli 1909. aastast ilmuv ajaleht Uus Ilm, mille tiraaž oli 500. Reaktsioonilised ringkonnad seevastu andsid välja ajalehte Meie Tee, mille tiraaž oli samuti 500. Peakonsulaadi väitel kujutas Meie Tee Nõukogude Liitu agressori ja Hitlerit vabastajana.²⁴

1942. aasta märtsis tegi Lozovski oma ülemusele NLKP KK sekretärile Štšerbakovile ettepaneku pöörata eraldi tähelepanu Ameerika vähemusrahvustele. Ainuüksi poolakaid oli tema sõnul seal viis miljonit, ukrainlasi ja soomlasi miljon. Selleks oleks tulnud moodustada eraldi osakond,

²³ Lozovski ajas tegelikult büroo igapäevaseid asju, samas kui juhataja Aleksandr Štšerbakov oli Stalini usaldusisiku-timukana pigem patrooni rollis. Olgu öeldud, et Lozovski oli sõja ajal ka Juudi Antifašistliku Komitee liige ning arredeeriti, piinati ja hukati 1952. aasta augustis ühes 13 teise komitee liikmega süüdistatuna spionaažis ja sionistlikus vandenõus.

²⁴ GARF R8581.1.19: Eesti press Ameerika Ühendriikides, 1941.

kes vähemusrahvuste ja kõigi nende ajalehtedega nii Lõuna- kui ka Põhja-Ameerikas tegeleks.²⁵

1943. aasta oktoobris kirjutas Nõukogude raadiokomitee Eesti toimetuse vastutav toimetaja Paul Uusman Eesti NSV Kommunistliku Partei Keskkomitee propagandasekretärile Eduard Pällile kirja ettepanekutega Ameerika eestlastele, lälastele ja leedukatele suunatud raadiopropaganda tõhustamiseks. Selleks tuli alustada Ameerikas üle kantavaid raadiosaateid nende rahvaste keeles. Saateid tuli teha kaks korda nädalas. Esiteks pidi olema teade SIB-ilt, seejärel informatsioon elust Nõukogude Liidus ja kolmandana Balti liiduvabariikidest. Tuli võidelda kodanlike ringkondade ja nende propagandaga Ameerikas ning “kujundada Ameerika avalikku arvamust”. “Kui Meie Tee ja kodanlikud ringkonnad ütlevad, et 1940. aasta valimised olid võltsitud ja rahvas tahab taastada kodanlikku režiimi, siis meie peame näitama, kuidas eesti väed võitlevad Punaarmees Nõukogude Eesti eest,” kirjutas Uusman. Pidi kehtima loosung, ainult Punaarmee päästab Eesti natside käest. Tuli näidata, kuidas “kodanlikus Eestis” kultuur ja majanduselu alla käisid. Kui väideti, et eestlasi viiakse Siberisse, pidi Eesti raadio rääkima, et tagalas on elu ilus, käib töö, avatud on koolid jne. Saates pidi kõlama eesti muusika eesti artistide esituses. Kuna emigrandid said juba kuulata Moskva Raadiot inglise keeles, pidi Uusmani arvates Eesti programm keskenduma ainult eestlasi puudutavale. Pole teada, mis initsiatiivist sai, kuid ei ole võimatu, et lühilaine raadiosaated tööpoolest Ameerika mandrile ulatusid.²⁶ Olgu märgitud, et Saksa propagandasaadet ulatusid nii Rootsi kui ka Ühendriikidesse. 25. novembril 1943 kurtis Lozovski kirjas Štšerbakovile ja NLKP KK agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhatajale Georgi Aleksandrovile, et Saksa raadiosaated Balti riikides mõjutavad baltlasi mitte ainult kodumaal, vaid ka Rootsis ja Ameerika Ühendriikides. Nõukogude vastupropaganda olevat aga nõrk.²⁷

1944. aastal puudutas SIB-i kolme aasta aruanne muuhulgas Ameerika baltlasi. Tööd nendega pidas SIB oluliseks. Nõukogude konsulaadis New Yorgis oli töötaja, kelle ülesandeks oli tegeleda Ameerika leedukatega ja saata Nõukogude artikleid balti pressile Ameerika Ühendriikides. SIB-i

²⁵ GARF, R8581.1.23: S. Lozovski SIB-i juhile ja keskkomitee sekretärile A. S. Štšerbakovile propagandast emigratsiooni massidele Ameerika Ühendriikides ja teistes riikides, 06.03.1942.

²⁶ GARF, R8581.1.72: Raadiopropaganda Ameerika baltlastele 1943. P. Uusman, Raadiokomitee Eesti toimetuse vastutav toimetaja EKP KK propagandasekretärile E. Pällile, 9.10.1943. Vt ka raadiosaade “Käidud teedelt: Paul Uusman”, 21.06.1985, ERR-i arhiiv.

²⁷ GARF, R8581.2.83: S. Lozovski A. S. Štšerbakovile, koopia Aleksandrovile (keskkomitee propagandaosakond), 25.11.1943.

hinnangul oli Moskvast saadetud materjal suureks abiks progressiivsete ajalehtede toetamisel: "Kõik materjalid kasutasime ära."²⁸

Oluline kanal, mille abil Moskva propagandasõnumeid levitas, oli välismaa korrespondendid Moskvast. Nõukogude sisu oli palju veenvam, kui seda edastasid ameeriklased ameeriklastele ja inglased inglastele. Kuulsaim sõjakorrespondent Nõukogude Liidus oli kahtlemata Venemaal sündinud Briti ajakirjanik Alexander Werth, kes ise hindas oma lugejate arvuks 15–20 miljonit. See oli tohutu potentsiaal, mida Moskva oskuslikult kasutas. Nõukogude bürokraatia saavutas "piitsa ja präänikuga" selle, et välisajakirjanikud kirjutasid Nõukogude Liidust valdavalt positiivselt ja enamasti seda, mida neile ette söödeti. Korrespondendid elasid peaaegu täielikus isolatsioonis, sest Moskvast said nad lahkuda vaid erandkorras, aga ka tavaline Nõukogude kodanik oli õppinud vältima välismaalast nagu katku. 1944. aasta juunis kurtsid ajakirjanike esindajad otse Stalinile, et neil on raskusi info saamisega Punaarmee ja kõige muu kohta, mille vastu on Inglise ja Ameerika lugejatel suur huvi. Kogu nende teave tulevat läbi Väliskomissariaadi tiheda tsensuurisõela.²⁹

Kõik korrespondentide saadetised kodumaale käisid Nõukogude tsen-sori pilgu alt läbi. Ainuke võimalus kirjeldada Nõukogude tegelikkust oli teha seda pärast kodumaale tagasi pöördumist, kuid Inglismaal ei olnud ka see võimalik. Näiteks Paul Wintertoni kirjeldusi keeldus avaldamast tema oma ajaleht *News Chronicle*.³⁰ Samuti oli peaaegu kindel, et pärast selliste paljastuste ilmumist oli korrespondendi karjäär Nõukogude Liidus lõppenud.

Punaarmee pealetung Balti riikides 1944. aastal andis Nõukogude ametkondadele hea võimaluse tõhusaks välispropagandaks. Suurepärast materjali pakkusid asitõendid Klooga massimõrvast (pooleli jäänud surnukehade põletamine puuriitades), mis kiiruga põgenenud hukkajatest olid maha jäänud ja olid üldse esimene kindel tõend natside laialdastest roimadest Ida-Euroopas, mis Läände jõudis. Selleks puhuks kutsus Moskva Eestisse kohale grupi välisajakirjanikke, kelle sõnumid läbisid enne Lääne meediakanalitesse jõudmist sageli kahekordse tsensuuri, esiteks Moskvast ja seejärel kodumaal. Tulemuseks oli meediakajastus, mis näitas Nõukogude

²⁸ GARF, R8581.2.88: SIB-i kolme aasta aruanne (1944), propaganda Ameerika baltlastele, lk 40.

²⁹ RGASPI, 17.125.244: Alexander Werth, Inglise-Ameerika Korrespondentide Assotsiatsiooni esimees, ja David Nichol, aseesimees, Stalinile, 09.06.1944.

³⁰ Kaarel Piirimäe, "Infosõda läänes: Eesti, Balti küsimus ja võitlus Inglismaa avaliku arvamuse pärast aastatel 1941–1944", *Akadeemia*, 1 (2014), 3–35 (27–28).

võimu tagasitulekut Balti riikidesse kui vajalikku, tervitatavat ja rahva poolehoiu võitnud nähtust.³¹

Paul Winterton, kes külastas samuti Kloogat ja Tallinna, ei saanud nähtust kirjutada. Küll aga kirjutab ta ajakirjale World's Press News korrespondentide olukorrast Moskvast. Ta kurtis informatsiooni puuduse üle. See ei jäänud märkamata TASS-ile, mille teate omakorda korjas üles instituudi nr 205 ehk endise Kominterni pressiosakonna kaastöötaja selt-simees Fritz Glaubauf, kelle ülevaadet omakorda pidas küllalt oluliseks NLKP KK välisosakonna juht Georgi Dimitrov, kes saatis kirja välisminister Vjatšeslav Molotovile. Selles kahetses Dimitrov, et Winterton, nagu ka teised Nõukogude Liitu soodsalt suhtunud ajakirjanikud, pöörati selle vastu "tugeva töötusega", millele neid Moskvast allutati. Dimitrov leidis, et liiga palju kasutatakse SIB-i ja liiga vähe korrespondente, kellele tuleks anda võimalus kirjutada ka muust kui ainult sellest, mida kirjutatakse Nõukogude ajalehtedes, Moskva teatrielust või välismaa diplomaatilise ringkonna klatšist.³²

Stalini paranoilise valitsemise ajal ei saanud aga välisajakirjanikele hõlpu anda. Nõukogude ametkonnad olid alati eeldanud, et Lääne ajakirjandust juhivad valitsused ja seega võib iga Lääne ajakirjanik olla valitsuse heaks töötav spioon. Moskvast tegutsevaid korrespondente ei saanud mitte mingil juhul usaldada.³³ 1945. aasta oktoobris NLKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonnas koostatud aruandes märgiti, et Briti propagandaorganisatsiooni juhivad endised luurajad, nagu Bruce Lockhart, Bruce Kirkpatrick, Robert Vansittart ja Charles Campbell, ning propaganda ja luuretegevus käivad käsikäes.³⁴ Teati ka seda, et seesama propagandaaparaat, mis oli sõja ajal hästi teeninud Moskva huve, oli juba sõja lõppedes hakanud end häälestama Nõukogude Liidu vastu.

1944. aasta augustis andis Inglise Poliitilise Sõjapidamise Täitevkomitee (edaspidi PWE) välja eridirektiivi "Möödukusest vaadetes Nõukogude Liidule", milles kurdeti, et kogu Euroopas suureneb austus Nõukogude Liidu suhtes, mis on Punaarmee võitude tõttu küll loomulik, kuid lugupidamine ületab Punaarmee tublidust. PWE pidas ohtlikeks mitmeid väärarusaamu Nõukogude Liidu kohta, näiteks uskumust, et see on detsentraliseeritud vabade rahvaste föderaalne riik, mis on parem kui ükski lääneriik. Kommunistlik liikumine olevat tugevnenud mitte ainult Prantsusmaal, vaid

³¹ Piirimäe, "Infosõda läänes", 27–28.

³² RGASPI, 82[Molotov].2.1141: Georgi Dimitrov V. Molotovile 04.06.1945.

³³ GARF, R8581.1. 172: Rostovskii, "BBC ja meie", 20.11.1942.

³⁴ RGASPI, 17.125.318: Briti propagandaorganisatsioon, 2.10.1945.

kogu Euroopas ning Nõukogude Liitu vaadatavat kriitikavabalt mitte ainult kui "demokraatlike vabaduste ja indiviidi vabaduste eest võitlejat", vaid ka kui riiki, mis on palju "progressiivsem ja teovõimelisem kui ükski teine riik". See arvamus olevat juurdunud eriti Kagu-Euroopas, Prantsusmaal ja Norras.

PWE avaldas kahetsust, et Inglise ajakirjandus on neid seisukohti aktiivselt propageerinud, eriti kommentaarides Nõukogude konstitutsioonimuudatustele 1944. aasta veebruarikuus.³⁵ Daily Mail kirjutas näiteks 3. veebruaril: "Venemaa on praegu vabariik." The Star leidis samal päeval, et Balti riikidele on kindlustatud väikeriikide õigused, oma relvajõud, oma diplomaatia jne. PWE pidas ohtlikuks, et Nõukogude Liit paisab paljudele inglastele mitte ainult majandusreformide, vaid ka poliitiliste vabaduste pioneerina. Inglismaasse suhtutavat okupeeritud Euroopas aga tihti kui reaktsioonilisse maasse, millel ei ole kohta uues maailmas pärast sõda. PWE mõnõis, et Nõukogude Liidul on tulevases Euroopas suur roll ja inimkonna tulevik sõltub liitlassuhete püsimisest. Briti propagandistid aga hoiatasid arvamuse eest, et Inglismaal on Moskvalt midagi õppida demokraatliku ühiskonna ülesehitamise kohta. PWE uus poliitiline suunis oli, et Briti propaganda peaks hakkama kritiseerima Nõukogude süsteemi: "Me ei tohi jätta muljet, et Nõukogude Liit asub poliitilise progressi esirinnas." Samal ajal pidi PWE kiiresti ja otsustavalt tugevdama propagandat Inglismaa traditsiooniliste vabaduste kohta.³⁶

Tulles tagasi korrespondentide juurde, oli just Molotov see, kellele Dimitrov oli oma kaebekirja suunanud ja kelle juhitud välisministeerium vastutas korrespondentidele jagatava materjali eest. Molotov andis järele ning andis veel sama aasta sügisel korralduse lõdvendada ajakirjanike töölasuvat tsensuuri. Paraku juhtus see ajal, kui Stalin oli poliitbüroo otsusega esimesel sõjajärgsel puhkusel, ning ühes teiste sammudega, mida võis tõlgendada kui isepäiseid, andis Stalinile võimaluse süüdistada Molotovi soovis meeldida "teatud välismaistele ringkondadele", mis võrdus peaaegu reetmisega.³⁷ See oli Stalinile ajendiks käivitada võimupositsioonide

³⁵ RGASPI, 17.125.244: A. S. Štšerbakov NLKP KK-le. Inglise poliitilise täitevkomitee eridirektiiv "Mõõdukusest vaadetes NSV Liidule", august 1944. 1944. aasta põhiseadusmuudatuste kohta vt Tõnu Tannberg, "Miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissar juba 1944. aasta kevadel?" *Tuna – ajalookultuuri ajakiri*, 14:3 (2011), 72–87; Kaarel Piirimäe, "1944. aasta "autonoomiaseadused": liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis", *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2012), 13–46.

³⁶ RGASPI, 17.125.244: A. S. Štšerbakov NLKP KKle. Inglise poliitilise täitevkomitee eridirektiiv "Mõõdukusest vaadetes NSV Liidule", august 1944.

³⁷ Derek Watson, *Molotov: a biography* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan 2005), 235; Oleg V. Khlevniuk, *Stalin: new biography of a*

ümbermängimine oma lähikonnas, mis viis muuhulgas Molotovi aktsiate väärtuse tunduva kahanemiseni. Selle märgiks oli Molotovi abikaasa Polina arreteerimine 1948. aastal süüdistatuna seotuses sionistide võrgustikuga.

Nõukogude välispropaganda probleemid

Hoolimata edusammudest sõja ajal, olid Nõukogude propaganda probleemid tegelikult endeemsed. Neid oli märgata juba 1944. aasta lõpus. Kolme aasta aruandes tööst Inglismaal andis SIB-i töötaja B. Fin edasi Ühendkuningriigi Moksva saatkonna pressiohvitseri Wright Milleri arvamuse, et Inglise ajalehed ja eriti BBC ei ole rahul SIB-i materjalidega, kuna need on “propagandistlikud, vähehuvitavad, ühekülgsed, ühelaadsed”. “Selles ei ole tunda autentse elu elavat pulssi. Neis ei ole koloriiti ja mitte midagi spetsiifiliselt venepärast, nõukogulikku,” leidis Miller.³⁸ Samasugusel seisukohal oli Nõukogude Londoni saatkonna töötaja Sergei [?] Rostovski, kelle sõnul lükkavat BBC suurema osa materjale tagasi. Probleem ei olevat poliitilises vastutötötamises (kuigi ka seda tulevat ette, eriti BBC Saksa osakonnas), vaid selles, et Nõukogude kirjutistes ei ole elulisust – *human touch*’i – ega isegi mitte erilist vene vaatepunkti. Rostovski soovitas, et töölistel, soldatitel ja naistel tuleks lasta endil kõnelda. Kahjuks ei valda aga SIB Ameerika raadio “vulgariseeritud” vormi: kedagi ei huvita “hobuste võidujooks Moskva hipodroomil”, vaja on reportaaži tavalise inimese seisukohast, nt stiilis “punaarmeeleane seisab Dnepri kaldal ja näeb järgmist...”.³⁹

Sarnane sõnum oli ajakirja Soviet Russia Today toimetajal Jessica Smithil, kelle arvates vajavad Ameerika lugejad rohkem detaile selle kohta, kuidas saadakse need imetusväärased tulemused, millest Nõukogude Liidus pajatatakse. Võiks kirjutada Nõukogude perekonnast, nt kas Nõukogude Liidus on lahutus üldse enam võimalik. Moskva saadab palju materjali ametiühingutest, nende demokraatlikust ülesehitusest, kuid keegi ei tea, kuidas need organisatsioonid tegelikult funktsioneerivad. Vaja oleks rääkida tööliste endiga nende elust ja vajadustest, kuidas nad end tunnevad, kuidas ametiühingud aitavad neid hariduses ja elus, et lugeja saaks samastuda inimestega, kellest jutt, ja nende saatustega. Huvi tuntakse ka Nõukogude kooli vastu, kuid artiklid koolide kohta ei ole kunagi konkreetsed – nad ei kirjelda tegelikku elu koolis.⁴⁰

dictator (New Haven: Yale University Press 2015), 268–272.

³⁸ RGASPI, 17.125.244: Kolme aasta aruanne, 30.12.1943. Vt ka Miner, *Stalin's holy war*, 293.

³⁹ GARF, R8581.2.83: Rostovskii materjali saatmisest BBC-le, 15.12.1943.

⁴⁰ RGASPI, 17.125.316: SIB-i Inglise osakonna ülem Kolmakov A. Boskrebõševile (kesk-komitee eriosakonna ülem); saadab edasi Jessica Smithi kirja, 21.07.1945.

Kui kriitikud lähtusid sisust ja vormist, hindas SIB ise oma töö edukust pigem kvantitatiivsete kui kvalitatiivsete kriteeriumide alusel. Näiteks Nõukogude Londoni saatkonna ajakirja Sovnewsi toimetus Inglismaal kirjutas aruandes, et kui 1942. aasta jaanuaris saatsid nad BBC-le 33 artiklit, siis oktoobris juba 347 artiklit ning novembris ja detsembris üle 300 iga kuu. Alates 1942. aasta juulist saatis asutus artikleid telegraafia Ameerikasse OWI-le. Väideti, et Sovnewsi positsioon Inglismaal on tugev. Iga päev saavat toimetus keskmiselt 23 lugejakirja, s.o 700 kirja kuus. Iganädalast Weekly Newsi saavat suurte päevalehtede kõrval osta igast Inglismaa lehekioskist. Bülletään olevat rikkalikult illustreeritud, kuid seal on ka ametlikud teadaanded. BBC-st olevat asutus saanud vaid kiitvaid arvamusi. Näiteks said nad 1942. aasta 15. juunil sõnumi: „[...] saime 200 artiklit. BBC kasutas 90% saadetud artiklitest ja pea kõiki neid kasutasid ühes või teises vormis BBC kõik 25 sektsiooni. Osa artikleid jagasime Inglise pressile.”⁴¹ Töö tulemusi esitati ainult kvantitatiivsete näitajate toel.

Siiski juba 1946. aastal olid Moskva propagandistid sunnitud tunnistama, et Nõukogude Liiduga seotud temade populaarsus sõja ajal oli põhjustatud sellest, et Lääne-Euroopa oli Punaarmeele tänulik. Lääne inimene tahtis teada, kuidas Nõukogude Liit saab olla sõjaliselt nii võimas. Ka liitlased hõlbustasid Nõukogude propaganda levitamist. Sõja lõppedes need eelised kadusid, Lääne huvi Nõukogude Liidu vastu vähenes tunduvalt ning Nõukogude propaganda sõnumid, pildid ja filmid pidid konkureerima meediaturul võrdsetel alustel Lääne produktsiooniga.

Daily Workeri korrespondent John Gibbons avaldas jaanuaris 1946 sellekohast kriitikat. Tema arvates tuli SIB ümber korraldada ja tööle panna inimesed, kes tunnevad välismaad. Sõja ajal oli lihtne kirjutada Sovnewsile, sest Punaarmee võidud idarindel kõitsid kogu maailma tähelepanu. Sõjajärgsetes oludes on mõjule pääsemine palju raskem. Gibbons kirjeldas Anglo-Nõukogude sõpruse komiteesid, kuhu kuulus inimesi eri ühiskonnakihtidest, konservatiividest kommunistideni, kelle ainuke ühendav eesmärk oli sõprus Nõukogude Liiduga. Just need inimesed olid kutsunud Gibbonsi hiljuti Hamstedi linna kõnelema teemal "Tõde Ida-Euroopa vabastamisest". Kuulajaid oli 1500 ja üritust juhatas kohaliku ajalehe toimetaja. Pärast kohtumist jõi Gibbons komitee liikmetega teed. Hamsteadlased kurtsid, et linnal on sõprussuhted Orjoli linnaga Nõukogude Liidus, kuid Orjol ei vasta nende kirjadele. Southhamptoni komitee suhtles Nikolajeviga (tänapäeval Mõkolajiv Ukrainas) ja kurtis sama

⁴¹ GARF, R8581.1.172: Kirjastuse Sovnews brošüüriosakonna aruanne tegevuse kohta Londonis 1944–1945. Väidetavalt saadeti 11 kuu jooksul BBC-le üle 1700 artikli.

probleemi üle. Vastust ei saanud kumbki linn ka Nõukogude saatkonnast. Gibbons küsitles omal algatusel ligi sadat inimest Londonis, Lancasteris, Portsmouthis ja mujal Lõuna-Inglismaal, uurides, kuidas neile meeldivad Moskva Raadio saated. Selgus, et mitte keegi ei kuula neid, isegi kommunistliku partei liikmed mitte. Probleemiks oli, et lühilaine raadioid ei kasutatud, kuid ka kvaliteet olevat olnud halb. Gibbons järeldas, et Inglismaal ei kuulata Moskva saateid.⁴²

25. detsembril 1946 kinnitas SIB-i esindaja Londonis S. Rostovski, et kriis puudutab nii artikleid kui ka pildi- ja filmimaterjali. Tema arvates oli Nõukogude propagandapaarant jätkanud inertsist sõjaaja meetodite ja eesmärkidega ega olnud valmistunud sõjajärgseks propagandaks, kaotades palju võimalusi. Kuid olukord oli muutunud: iga Nõukogude-vastane kampaania, iga Nõukogude-vastane märkus Ernest Bevinilt või Winston Churchillilt kahandas Nõukogude väljaannete läbimüüke ja tiraaže. Ka Gallupi küsitlused näitasid, et suhtumine Nõukogude Liitu oli 1946. aastal kiiresti muutunud. Kui 1945. aasta septembris vastas 16% küsitletutest, et suhtub Nõukogude Liitu sõbralikumalt kui aasta varem ja 19% vähem sõbralikult (ning 54% nagu enne), siis 1946. aasta augustis suhtus vaid 8% sõbralikumalt ja lausa 41% vähem sõbralikult kui aasta varem. The Soviet Weekly tiraaž oli langenud 60 668-lt 1945. aasta jaanuaris 55 457-le 1946. aasta jaanuaris, 44 688-le septembris ja 42 000-le novembrikuus.

Rostovski arvates oli üheks põhjuseks, et propaganda juhid Londonis polnud kursis eluga Moskvas: nad olid viie aasta jooksul käinud kodumaal vaid kaks korda. Mis veelgi halvem, SIB-i Englise osakonna töötajad polnud kunagi Londonit külastanud. Rostovski arvates ei olnud suurimaks probleemiks siiski sisu, vaid vorm: stiil olevat kuiv, Moskvast saadetakse palju mittemidagiütlevat statistikat. Nõukogude propaganda ei ole saavutanud kõrget kunstilist taset, vaid on kodutöönduslik, käsitöönduslik, amatöörlilik. See on kirjutatud erilises sotsialistlikus keeles, millest keegi peale Nõukogude inimese aru ei saa. Lahenduseks oleks Nõukogude sisu, aga välismaa vorm. Kui välismaa vormi ei õpita või ei teostata praktikas, ei aita ükskõik kui suur hulk materjali, raha, inimesi ega energiat, ükskõik kui suur ideoloogiline surve. Need, kellele see on suunatud, ei kuula meie propagandat, ja järjest enam haihtub see lihtsalt õhku, ennustas Rostovski. Tema sõnul ütlevad inglased, et Nõukogude propagandist ei ole veel õppinud rääkima oma rahvaga ja seetõttu ei taju inglased selles ka erilist ohtu, ning ennustas, et mitte midagi ei muutu enne, kui ka propagandistideks valitakse andekad inimesed ja neid koolitatakse samamoodi kui diplomaate

⁴² RGASPI, 17.125.392: Daily Workeri korrespondent John Gibbons jaanuaris 1946.

või väliskaubanduse spetsialiste. Aruande lõpetas Rostovski siiski kohustusliku optimisminoodiga, teatades, et nüüd lõppeb vana periood Nõukogude propagandas ja tuleb üle minna "dünaamilise pealetungi" perioodi.⁴³

Raske oli olukord ka Ameerika Ühendriikides. 11. märtsil 1946 kirjutas Nõukogude muusikat ja kirjandust välismaale vahendava Preslit-i, fotosid vahendava Sovfoto ja TASS-i esindaja Ühendriikides Helen Black. Fotosid Black kiitis, kuid enamik artikleid ja lugusid olevat täiesti kõlbmatud avaldamiseks Ameerika publikatsioonides. Peaaegu kõik artiklid, väljaarvatud üksikutesse erialajakirjadesse mõeldud kirjutised, lükatakse tagasi. Seejärel proovivat Blacki kontor saata kõnesolevaid artikleid teistesse ajakirjadesse ning üksikutel kordadel see õnnestuvat. Kuid enamik materjali ei vasta nõuetele ja paljud artiklid on halvasti kirjutatud. Mõned on n-ö üle kirjutatud: väikene informatsioonikilluke on puhutud suureks mitmeleheküljeliseks kirjutiseks. "Toimetajatel on kujunemas eelarvamus kõige suhtes, mis tuleb teie [Nõukogude Informatsiooni]büroost." On täiesti võimalik, et tulevikus nad isegi ei pööra tähelepanu materjalile, mis võib olla täitsa hea, hoiatas Black. Lisaks sellele on probleemiks, et kõike, mis tuleb välismaalt, peetakse propagandaks, ja suured ajalehed ei saa lubada kahtlustust, et nad seda levitavad. Pealegi tahavad paljud toimetajad, et enne kaastöö saatmist nendega sisu üle aru peetaks. "Tihti on artikli kirjutamine ilma, et võetaks mõne ajakirjaga eelnevalt ühendust, lihtsalt aja raiskamine." Black märkis ära, et Nõukogude materjalile eelistatakse alati korrespondentide kirjutisi, sest ameeriklast peetakse objektiivsemaks.⁴⁴ Nagu eespool tõdetud, oli Moskvas töötavate Lääne ajakirjanike kasutegur piiratud, sest neile jagatavat informatsiooni kärbiti sarnaselt sellega, mis läks SIB-i kaudu välismaale.

"Tugev Balti natsionalistlik keskus"

Pöördume tagasi Teise maailmasõja lõpuperioodi, et uurida, millal algasid probleemid Nõukogude propagandas ja milline oli Balti küsimuse roll Nõukogude Liidu kuvandi muutumises Läänes. Moskva propagandistide

⁴³ RGASPI, 17.125.392: SIB-i esindaja Londonis S. Rostovkovo aruanne Nõukogude propaganda olukorra kohta Inglismaal, 25.12.1946. Raskustele vaatamata, pidas Rostovkovo vajalikuks lisada, oli Sownews andnud 1946. aastal välja 3 320 000 eksemplari iganädalast bulletinini, 3 580 000 eksemplari iganädalast ajalehte, 171 400 brošüüri, saatnud 1060 artiklit inglise ja rahvusvahelistele ajalehtedele, saatnud välja 7440 Nõukogude fotot, mille eest saanud 1600 naela, korraldanud Nõukogude muusika kontserte jpm.

⁴⁴ GARF, R8581.2.179: Märgukiri SIB-i materjalide kohta Ühendriikides, 11.03.1946 (inglise keeles).

jaoks ilmnes esimene tõsine ohumärk 1945. aasta aprillis Rootsis, kui Nõukogude Stockholmi saatkond informeeris Moskvat Nõukogude-vastasest kampaaniast Rootsi pressis, mida olevat juhtinud Balti diaspora reaktioonina Nõukogude repatrieerimispingutustele. Kampaania olevat alanud 1945. aasta märtsis ja oli esialgu suunatud Nõukogude konsulaadi vastu. Kõigepealt oli küsimus ingerlastes, kes olid Soome kaudu Rootsi jõudnud, kuid hiljem puudutas see ka baltlasi, kellega Nõukogude ametnikud viisid laagrites läbi vestlusi. Kokku olevat oodanud Rootsis repatrieerimist 30 000 baltlast.⁴⁵

Aprilli lõpus kirjutas pikema aruande Balti emigrantide Nõukogude-vastasest tegevusest Nõukogude atašee Andrei Aleksandrov-Agentov. Aleksandrov-Agentovi andmeil oli Rootsis 30 500 baltlast, neist 22 000 eestlased, 6500 Eesti rootslased, lisaks lätlased-leedulased. Nad asusid Rootsis ligi 150 põgenikelaagris, lisaks üksikuna ja gruppides maal laiali. Emigratsioon algas 1940. aastal, kui Rootsi pagesid “fašistlikud elemendid”. Neile lisandus 1941. aastal Eesti saartelt Rootsi pagenud Nõukogude aktiiv. Kolmanda grupi moodustasid need, kes tulid Rootsi 1944. aastal või varem, enne Punaarmee tulekut. Aleksandrovi sõnul rajasid nad “tugeva Balti natsionalistliku keskuse”, mida toetavat Rootsi riik. Natsionalistliku keskuse eesotsas seisvat tema sõnul “profašistliku valitsuse” tegelased August Rei, Ants Oras, Gustav Suits, Rudolf Penno, saadik Heinrich Laretei ja atašee Aksel Linkhorst. Keskus moodustati selleks, et teha pörandaalust tööd noorte liiduvabariikide vastu. Esiteks levitasid nad Nõukogude-vastast informatsiooni olukorra kohta Balti riikides. 1943. aastal seati Rootsi kindralstaabi abiga aga sisse kahepoolne raadioside Lätiga. Nüüdseks olevat teada, et Saksa okupatsiooni ajal moodustati relvajõud võitluseks Punaarmeeaga, mis olid seotud Stockholmi emigrantlike gruppide liidritega. Rudolf Penno juhtis Eesti Komiteed, mis andis välja Nõukogude-vastaseid ajalehti Teataja ja Välis-Eesti. Lisaks sellele olevat Dagens Nyheteril regulaarselt iga kahe kuni kolme nädala järel – hiljem iga nädal – spetsiaalsed leheküljed eestlaste jaoks. Rootsi võimud lubasid neil avada “Balti pressibüroo”, millel võimaldati vabalt esineda mitte ainult põgenikelaagrites vaid ka Rootsi kuulajaile. Rootsi valitsus olevat andnud baltlastele kasutada klubiruumi, et organiseerida noorte “fašistlikke organisatsioone”. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee tuli avalikuse ette 1944. aasta juuli lõpus. 1. augustil 1944 avaldasid mõned Rootsi lehed komitee manifesti,

⁴⁵ RGASPI, 17.128.813: Nõukogude-vastane kampaania Rootsi pressis, 18.04.1945.

mis oli dateeritud 23. juuniga Tallinnas, kuid mille Rei oli tegelikult allkirjastanud Stockholmis.⁴⁶

Aleksandrov-Agentov jätkas, et kahjuks lasti koos pagulastega maale ka "aktiivsed Saksa agendid" Aleksander Veiler, Alfred Wendt, "aktiivne nõukogudevastane propagandist" piiskop Johan Köpp, "Gestapo agent" Evald Mikson jt, kes olevat alustanud provokatiivset tegevust Balti emigrantide hulgas. "Fašistlikku propagandat" aitasid läbi viia ka "tuntud Saksa spioon", Eesti kindralstaabi luureosakonna endine ülem Richard Maasing ja diplomaat Elmar Kirotar. Rootsi valitsuse suhtumine olevat pigem toetav, nt avaldanud Morgen Tidningen 25. oktoobril 1944 endise Tartu ülikooli professori ja rootslasest estofiili Birger Nermani arvamuse, et tegu on "demokraatide ja patriootidega", kes on vastu nii bolševismile kui ka natsismile. Lisaks Rootsile toetavat Aleksander-Agentovi sõnul "Balti fašiste" diplomaatiliste esinduste kaudu Inglismaa ja Ameerika Ühendriigid. Viimase Stockholmi saatkonna juurde oli akrediteeritud spetsiaalne Balti riikidega tegelev atašee. Lisaks aitavat grupp Balti emigrante, keda juhtis V. Kreizberg, saatkonnal koguda infot Balti riikide kohta. Juba 1944. aastal moodustati Ameerika saatkonnas aga finantsatašee Wilsoni juhtimisel komitee Balti emigrantide abistamiseks. Balti juutide päästmiseks olevat antud August Reile ja Heinrich Lareteile 500 000, lätlastele 200 000 ja leedukatele 250 000 krooni. Tegelikult läinud aga raha põgenikele, kelle hulgas juute polnudki. Balti natsionalistid kõnelevat avalikult uuest sõjast ja seekord Nõukogude Liidu vastu. Läti esindaja Inglismaal Kārlis Zariņš lubanud aga Läti ajalehes, et tuleb rahukonverents ja Läti saab vabaks. 9. veebruaril teatanud aga Reuters, et Gloucesteri piiskop (mõjukas teoloog Arthur Headlam, kes oli ka varem Balti riike toetanud⁴⁷) oli öelnud välja ilmselge tõe, et baltlased põgenesid Rootsi venelaste eest. Kuigi Rootsi Riksdag on nõus, et baltlaste puhul on tegu Nõukogude kodanikega, tehakse repatrieerimisel siiski takistusi. Rootsi võimud ei taha Nõukogude ametnikke lasta põgenikelaagritesse, kuna nad tegevat seal propagandat. Samuti antavat eksitavad infot pagulaste arvude kohta erinevates laagrites. Kõik see viivat järeldusele, et Rootsi valitsus toetab baltlaste Nõukogude-vastast tegevust.⁴⁸

⁴⁶ Vt tõlget Svenska Dagbladeti 1. augusti kirjutisest Eesti Rahvuskomitee moodustamise kohta: *Töötan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992*, toim Mart Orav ja Enn Nõu (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2004), 1257. Eri redaktsioonid 23.06 pöördumisest leiab *ibid.*, 1208–1231.

⁴⁷ Piirimäe, "Infosõda Läänes", 19.

⁴⁸ RGASPI, 17.128.813: A. Aleksandrov. Ülevaade Balti emigrantide Nõukogude-vastastest tegevusest, 30.04.1945. Vt ka *ibid.* Eesti pagulaste Nõukogude-vastane propaganda, 10.09.1945.

See kõik näitas, et Nõukogude ametkondade silmis oli baltlaste Nõukogude-vastane kolle Rootsis ohtlik nähtus, sest see ei mõjutanud mitte ainult neutraalse Rootsi poliitikat, vaid sealt läksid siirded Inglismaale, Ühendriikidesse ja mujalegi. Nagu me hiljem näeme, püüdis Nõukogude Liit seda probleemikollet kõigiti likvideerida.

1945. aasta juunis juhtis Ungari päritolu Nõukogude majandusteadlane Jevgeni Varga Ministrite Nõukogu aseesimehe Georgi Malenkovi ja Stalini enda tähelepanu sellele, et Nõukogude propaganda Läänes oli ilmselt läbikukkunud, sest Moskvas külas käinud teadlased ei teadnud kõige elementaarsemaidki fakte elu kohta Nõukogude süsteemis (näiteks, et elanikud võivad omale ise kartuleid kasvatada).⁴⁹ See kõlab küll anekdootliku episoodina, kuid just sellistel väikestel sündmustel võis Stalini ajal olla käivitav mõju – seda näitab näiteks Molotovi kaasus.

Olukord muutus Moskva silmis kriitiliseks, kui 17. septembril avaldas Reuters teate Nõukogude armee vägivallatetest Euroopas. Järgmisel päeval trükkisid kirjutise peamine Rootsi päevaleht Stockholms Tidningen ja mitu Inglise väljaannet, teiste hulgas Manchester Guardian.⁵⁰ See algatas Lääne meedias laiema arutelu Nõukogude terrorist okupeeritud aladel, mida Moskva ametkonnad tõlgendasid kui liitlaste pahatahtlikku Nõukogude-vastase propagandakampania alustamist.

NLKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonnas hakati kõnelema Lääne Nõukogude-vastasest kampaniast kui faktist. Mis puutus Inglismaa meediasse, siis seal olid kõige aktiivsemad Poola emigrandid, eriti ohtlikud aga ingliskeelsed poola lehed ja Inglise katoliku kiriku ajalehed.⁵¹ Briti poliitikas oli kõige ohtlikum jõud konservatiivide partei 1922. Aasta Komitee, mis ühendas tooride parlamendisaadikuid ja mille välispoliitika väideti juhinduvat tuntud "reaktsioonilisest" ajakirjanikust Frederick Voigtist, kes toimetas ajakirja *The Nineteenth Century and After* ja kes oli muuseas sõja ajal toetanud August Tormat.⁵² Voigt toetavat föderatsiooni loomist geopoliitilises ruumis, mis jäävat Läänemere ja Musta mere vahele ja kuhu ühes Poolaga pidavat "Riia lepingu piirides" kuuluma ka iseseisvad Balti riigid.⁵³

Balti küsimus oli avalikus sfääris seni piirdunud Rootsi diasporaa tüütava, kuid siiski laiemat resonantsi mittetektitava tegevusega. 10. oktoobril

⁴⁹ RGASPI, 17.125.316: E. Varga kiri "Puudustest meie välispropagandas" J. Stalinile ja G. Malenkovile, 28.06.1945.

⁵⁰ RGASPI, 17.125.316: Aruanne G. Malenkovile ja V. Molotovile "Punaarmee diskrediteerimise kampaniast", 5.10.1945.

⁵¹ RGASPI, 17.125.316: Poola emigrantide Nõukogude-vastasest tegevusest.

⁵² Piirimäe, "Infosõda Läänes", 18.

⁵³ RGASPI, 17.125.318: TASS-i aruanne Briti sisepoliitikast, 19.02.1945, lk 16.

1945 koostas E. A. Kubjas aruande Eesti põgenike olukorrast ja nende ajalehtedest Rootsis. Selles märkis ta, et otsitakse sidemeid Inglismaa ja Ameerika Ühendriikidega, et ühendada jõud võitluseks kodanliku Eesti eest. Suur osa põgenikest ei osale aktiivselt, kuid on "kodanlik-natsionalistliku propaganda mõju all". Aasta jooksul on eestlased trükinud juba 40 erinevat väljaannet kogutiraažiga 100 000. Eesti noored saavat stipendiume õppimiseks Rootsi ülikoolides.⁵⁴

1946. aasta alguses kerkis aga üles uus probleem, mis köitis juba laiema Lääne avalikkuse tähelepanu. Selleks oli asjaolu, et kümned tuhanded Euroopasse sattunud või põgenenud Balti riikide kodanikud ei tahtnud millegipärast kodumaale tagasi pöörduda, kuigi Nõukogude Liidu repatrieerimisametkonnad ja nende liitlased tegid kõik, et seda hõlbustada. Tööpooles, enamikel juhtudel ei aidanud ka Nõukogude ametnike tugev surve.

Lääne lugeja hakkas küsima ilmselget küsimust, miks baltlased ei taha minna tagasi Nõukogude Liitu, mida seni oli kujutatud töörahva paradiisina. See omakorda tekitas kahtlusi Nõukogude välispoliitika kohta eriti sõja algusaastatel, kui Moskva 1939–1941 Saksamaaga koostööd tegi, Soomele kallale tungis ja Balti riigid annekteeris. 1946. aastal Nürnbergi kohtuprotsessi ajal said Nõukogude propagandistid teada, et inglastel ja ameeriklastel on olemas Nõukogude-Saksa mittekallaletungilepingu salaprotokolli koopia ja tehakse ettevalmistusi, et selle avaldamisega kahjustada Nõukogude Liidu mainet Läänes.⁵⁵ Siiski jõudsid britid ja ameeriklased nii kaugele alles 1948. aastal, kui külma sõja puhkemine oli juba käegakatsutav reaalsus.⁵⁶

1946. aasta novembris tegi SIB-i juhiks tõusnud Solomon Lozovski ettekande NLKP KK teisele sekretärile Andrei Ždanovile, milles kirjeldas Balti probleemi ulatust. Lozovski andmeil oli ainuüksi leedulastel Saksamaa okupatsioonitsoonides 97 ajalehte. Neil olid raadiojaamad Kielis, Hamburgis, Hannoveris ja mujal. Leedu Vabastamise Komitee, mis tegutses brittide okupatsioonitsoonis, saatis korraldusi "bandiitidele" Leedus. Oktoobris võttis Leedu delegatsiooni vastu president Truman, kes lubas neile tuge.⁵⁷ Lozovski teatas ka vastumeetmetest, mida Nõukogude ametkonnad olid tarvitusele võtnud. Leedu juhid said korralduse rünnata Leedu aktiviste Läänes nende natsimevikku pärast, Leedu võimud pidid saatma Lääne ajalehtedele süstemaatiliselt seda tõendavat materjali, samuti avalikke kirju

⁵⁴ RGASPI, 17.128.814: Eesti põgenike olukord ja nende ajalehed Rootsis, 10.10.1945.

⁵⁵ GARF, R8581.2.187: Pespalov Koltõpinile (dateerimata).

⁵⁶ Ivo Juurvee, "Idabloki eriteenistused külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel", *Ajalooline ajakiri*, 1/2 (2009), 47–76.

⁵⁷ RGASPI, 17.125.391: Lozovski Ždanovile, 04.11.1946.

kodumaale jäänud perekondadelt: miks hoitakse kinni nende abikaasasid ja isasid, lapsed ootavad neid kodus jne.⁵⁸ Samasugused korraldused saadeti Läti ja Eesti parteijuhtidele.⁵⁹

8. märtsil 1947 Ždanovile saadetud projektis tegid NLKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Georgi Aleksandrov, välissuhete osakonna juht Mihhail Suslov (peatne Aleksandrovi mantlipärija) ning Balti liiduvabariikide juhid Antanas Sniečkus, Nikolai Karotamm ja Jānis Kalnbērziņš ettepanekud propaganda tugevdamiseks Balti kodanike hulgas Saksamaal ja mujal. Ühe meetmena tuli SIB-i keskparaati saata repatrieerimisega tegelema 15 lätlast, kümme leedukat ja kuus eestlast. Samuti tuli saata viis eestlast, üks lätlane ja üks leedukas Nõukogude Stockholmi saatkonda, lisaks üks lätlane Brüsseli saatkonda.⁶⁰ Juba 1946. aastal oli asevälisminister Vladimir Dekanozov teatanud Ždanovile, et Välisministereerium saadab Nõukogude New Yorgi konsulaati appi Leedu välisministereeriumi poliitosakonna juhataja.⁶¹ Nüüd tuli saatkondi rahvusliku kaadriga veelgi tugevdada, kuid ettepanekud arvud olid ilmselgelt ülepaisutatud.

Nõukogude propagandaaparaadil oli raskusi isegi Soomes, kus Nõukogude mõju oli üldiselt suur. 1946. aasta detsembri alguses kirjutas Nõukogude saatkonna teine sekretär Mihhail (?) Kotov, et 90% ajalehtedest ja ajakirjadest on “reaktsiooniliste ringkondade” kontrolli all, samas kui “demokraatliku pressi” osakaal on väike. Nõukogude info jäävat alla Lääne telegraafiagentuuride infole, kuna esimene käib vaid Nõukogude Liidu kohta. Vaja oleks artikleid rahvusvahelistest sündmustest.⁶²

Järgmise vastumeetmena nägid Nõukogude ametkonnad võimalust arendada sidemeid Soome ja Eesti NSV vahel. 30. juunil 1947 saatis asevälisminister Andrei Võšinski Ždanovile edasi Lozovski ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe Arnold Veimeri ettepaneku arendada Soome-suunalist propagandat Eestis. Ta arvas, et tähtsad ühiskonna- ja kultuuritegelased Eestis võiksid esineda Soomele mõeldud Tallinna Raadio saadetes; Eesti NSV Välisministereerium võiks tegeleda kaadritega, kes reisiksid ringi Soomes; “omaalgatuslikud reisid” pole aga vajalikud. Veimer kõneles oma kogemusest, olles käinud Nõukogude delegatsiooni koosseisus Soomes, et Soomes ei teata Eesti tööst ja kultuurielust midagi. Soome “reaktsioonilised ringkonnad” ütlevat, et eesti rahvast tahetakse hävitada. Veimerilt päriti,

⁵⁸ GARF, R8581.2.176: B. Ponomarjov Sniečkusele, 12.10.1946.

⁵⁹ GARF, R8581.2.176: Lozovski Karotammele, 28.10.1946.

⁶⁰ RGASPI, 17.125.391: Ždanovile, projekt, 08.03.1947.

⁶¹ RGASPI, 17.125.391: V. Dekanozov A. Ždanovile, 4.11.1946.

⁶² GARF, R8581.2.176: Aruanne SIB-i materjalide avaldamisest Soome pressis 1. aprillist kuni 1. detsembrini 1946, 10.12.1946.

kui palju on veel koole, kus õpetatakse eesti keeles. Lahendusena pakkus ta välja, et Nõukogude Helsingi saatkonda tuleks lähetada eestlane, kes tegeleks propagandaga massidele. Samuti tuli Soome saata riiklik meeskoor.⁶³

Olukord muutus Nõukogude propagandistide seisukohast aina raskemaks. 1947. aasta märtsis said Nõukogude ametnikud informatsiooni, et Balti aktivistid kavatsevad korraldada okupeeritud Saksamaal tuhande Balti põgeniku osavõtul streigi, et protesteerida võimaluse vastu, et Lääs tunnustab eelseisval välisministrite konverentsil Balti riikide annekteerimist Nõukogude Liidu poolt. Streigiga arvati ühinevat kõiki Balti organisatsioone vabas maailmas. Aktsioon pidi pälvima laialdast tähelepanu. Ka selle aktsiooni jaoks olid Moskval vastumeetmed olemas. 2. juulil kirjutas SIB-i asejuht Boriss Ponomarjov Karotammele, et Eesti korraldaks protestikirjad neilt eestlastelt, kes olid Briti tsoonist kodumaale repatrieerunud.⁶⁴ Seoses Balti põgenike ohtliku aktiivsusega tõusis päevakorda Nõukogude repatrieerimispoliitika ja vastutavate ametkondade töö tulemuslikkus, mida vaatamegi järgmises alapeatükis.

Emigrandid, repatrieerimine, propaganda

SIB-i asejuhataja Ponomarjov kirjutas 1947. aasta lõpus aruandes Molotovile, et seni oli vaid 28 575 baltlast Saksamaalt tagasi pöördunud ja 176 035 on keeldunud. (Olgu võrdluseks märgitud, et eestlasi pöördus seniste andmete järgi tagasi kodumaale kuni 21 000.⁶⁵) Need korraldavat Balti sõjalisi üksusi, komiteesid, laagridelegatsioone (esindusorganeid) ning õpetavat välja uut kaadrit Nõukogude-vastaseks tegevuseks välismaal. Ühendriikides, Inglismaal, Rootsis ja Lõuna-Ameerikas olevat palju ajalehti, ajakirju, raamatuid ja brošüüre, mis ilmuvat trükis, rääkimata tohutust hulgast kirjandusest, mis on ilmunud okupatsioonitsoonides, mis kõik on Nõukogude Liidule kahjulikud.⁶⁶ 1945. aasta lõpus olevat SIB-i andmeil Briti tsoonis formeeritud kaks leedu fašistlikku militaarset üksust. Sarnaseid üksusi formeeriti ka Ameerika tsoonis. Läti propagandat Saksamaal juhtivat "Läti saadik" Washingtonis Alfrēds Bilmanis (jutumärgid originaalis; mõeldud on Läti Vabariigi saadikut, keda Ameerika Ühendriigid tunnustasid okupatsioonist hoolimata), kes ainuüksi 1946. aastal saatnud Rootsis tegutsevale Läti

⁶³ GARF, R8581.2.195: A. Võšinski A. Ždanovile, 30.06.1947.

⁶⁴ GARF, R8581.2.197: United Press, 08.03.1947, Frankfurt. Praeguses uurimisseisus ei ole võimalik öelda, kas ette pandud aktsioon teostus.

⁶⁵ Aivar Jürgenson, Kaja Kumer-Haukanõmm, Astrid Tuisk, "Vabatahtlik ja sunniviisiline ränne Eesti migratsiooniloos", *Acta Historica Tallinnensia*, 17 (2011), 10.

⁶⁶ GARF, R8581.2.195: Ponomarjov ja Golubjov Molotovile, detsember 1947.

Komiteele pool miljonit dollarit.⁶⁷ SIB-i vastumeetmed olid seevastu piiratud: laagreid külastavad Nõukogude delegatsioonid; kirjad kodumaalt, kus paluti okupatsioonitsoonide sõjalisi võime, et need saadaksid vennad, õed ja lapsed koju tagasi; artiklid sõjakurjategijatest Balti komiteedes ning kirjutised, mis avasid Balti liidrite “tegeliku näo”.⁶⁸

3. aprillil 1946 kirjutas Nikolai Karotamm kirja Ždanovile ja Molotovile, milles tegi stalinlikult optimistliku (või läbinähtavalt pugejaliku) ettepaneku likvideerida “intriigide ja luuramisega” tegelev “nõukogudevastane kolle” Rootsis.⁶⁹ Kui ei õnnestu “kontrrevolutsionääre” kodumaale toimetada, tuleb nad vähemasti diskrediteerida ja isoleerida ülejäänud emigrantidest. Senine tegevus olevat Karotamme sõnul saamatu. Tagasi on pöördunud vaid 70 inimest. Aitab vaid see, kui “eestlased asuvad ise asja kallale”. Raskuseks on, et emigrandid teavad, et tagasipöördujad suunatakse filtratsioonilaagritesse mujal Nõukogude Liidus ja see hirmutab neid. Tõepoolest, Eesti NSV ametkonnad kahtlustasid, et spetsiaalsetes emigrantide kojukutsumisele pühendatud saadetes Tallinna Raadio programmid – “Kodumaa kutsu” ja “Kodumaa tund” – hoiatavad tagasipöördunud endised pagulased mõistukõnet kasutades kaasmaalasi neid ootavate vintsutuste eest kodumaal.⁷⁰ Ilmselt oli ka propagandistlikel raamatutel, nagu “Uuesti kodumaal”, vähe mõju.⁷¹ Propaganda abil ei olnud võimalik kinni mätsida stalinlike ametkondade brutaalsust ja Moskva ei püüdnudki repatrieeritute kohtlemist muuta, küll aga süüd veeretada kuulujuttude levitajaile. Nii näiteks kirjutas Nõukogude Liidu repatrieerimisasjade valitsus 27. jaanuaril 1947 EKP KK sekretärile Eduard Pällile, et tuleb võidelda juttudega, nagu “kõik Nõukogude kodanikud, kes pöörduvad tagasi kodumaale, on represseritud nõukogude organite poolt, pole saadetud mitte kodumaale, vaid Siberisse, pandud vangi jne”.⁷² Seega tunnistati, et nii tõepoolest tehakse, kuid rääkida sellest ei tohtinud.

Nõukogude propagandaaparaat jätkas propagandat Lääne-Euroopa suunal. Rootsi emigrantide kõrval loeti kõige ohtlikumateks Balti põgenikud Saksamaal, kelle “kuulujutud” võisid levida üle terve maailma.

⁶⁷ RGASPI, 17.125.391: Lozovski Ždanovile, 4.11.1946.

⁶⁸ GARF, R8581.2.195: Ponamarjov ja Golubjov Molotovile, detsember 1947.

⁶⁹ Tsiteeritud David Vseiov, “Kodumaa kutsu: repatrieerimise korraldamine ENSV-s”, *Looming*, 12 (2002), 1855–1869 (1857).

⁷⁰ Kaljo-Olev Veskimägi, *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega* (Tallinn, 2005), 143.

⁷¹ *Uuesti kodumaal: repatrieerunud Eesti NSV kodanike jutustusi* (Tallinn, 1947).

⁷² Vseiov, “Kodumaa kutsu”, 1859–1860.

18. septembril 1947 raporteeris pagulaste repatrieerimise eest vastutav Eesti NSV välisministri asetäitja Anton Vaarandi SIB-i keskusele Moskvast, et organiseeris Tartu Riikliku Ülikooli professorite vastuse Nõukogude Liitu laimavale artiklile ajalehes Christian Science Monitor.⁷³ 1948. aasta veebruaris kirjutas Vaarandi taas, et kavas on saata Eesti kirjanike avalik kiri Rootsi ja Saksamaa pagulastele.⁷⁴ Järgmises kirjas raporteeris ta TRÜ rektori Alfred Koorti avalikust kirjast välismaa teadlastele ja üliõpilastele.⁷⁵

19. detsembril kirjutas Leedu NSV Ministrite Nõukogu esimees Justas Paleckis Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu asejuhatajale Kliment Vorošilovile, milles väitis, et "reaktsiooniliste emigrantide" laiaulatuslikku propagandaaparaati subsideeritakse nii Inglismaalt kui ka Ühendriikidest. "Progressiivsetel" leedukatel on seevastu vähe võimalusi levitada materjali Nõukogude Liidust. Probleemiks on, et SIB-i keskparaadis olevat vaid üks töötaja, kes tegeleb "Pribaltika [s-o Baltikum] küsimusega", mida olevat ilmselgelt vähe. Tuleks moodustada spetsiaalne osakond või grupp, kes Balti küsimusega igapäevaselt tegeleks, ja seda on vaja otsustada kõrgemal tasandil (sellest tulenes pöördumine Vorošilovi poole).⁷⁶ Näib, et asjad hakkasidki liikuma, sest samal kuul on SIB-i asejuhataja Ponomarjov pöördunud Vorošilovi poole taotlusega võtta SIB-i tööle kaks Balti liiduvabariikidega tegelevat töötajat.⁷⁷ Samuti on esitatud Ždanovile taotlus võtta NLKP KK propagandaosakonda tööle ametnik, kes kureeriks Balti riikide propagandat.⁷⁸

Edasisest kirjavahetusest nähtub, et SIB moodustaski 1948. aasta algul Balti osakonna, milles oli kolm töötajat. Eesti esindajaks selles oli arvatavasti Aleksander Ansberg. Osakond saatis liiduvabariigi vastutavatele organitele juhiseid propagandatöö kohta. Üheks näiteks on vastulööök Dagens Nyheteri artiklile "Põllumajandus Eestis kollektiviseeritakse" 5. märtsist 1948, milles rõhutati, et eesmärgiks on provintside elanike efektiivsem poliitiline kontroll. Selleks ajaks oli SIB-is määratud Balti asjade eest vastutavaks Emilja Teumin, kes aasta hiljem, 1949. aastal, vahistati ja keda ühes teiste Juudi Antifašistliku Komitee liikmetega piinati ja seejärel hukati. 10. aprillil saatis Teumin juhised, kuidas Dagens Nyheterile vastata.

⁷³ GARF, R8581.2.197: A. Vaarandi kiri 18.09.1947.

⁷⁴ GARF, R8581.2.219: A. Vaarandi E. Teuminile, 13.02.1948. Kirjad tõlkis 13. juulil 1940 Läti saadikuks nimetatud Aleksander F. Renning.

⁷⁵ GARF, R8581.2.219: A. Vaarandi E. Teuminile, 27.02.1948.

⁷⁶ GARF, R8581.2.195: J. Paleckis A. Vorošilovile, 19.12.1947.

⁷⁷ GARF, R8581.2.195: B. Ponomarjov A. Vorošilovile, 12.1947.

⁷⁸ GARF, R8581.2.195: Väljavõtted kirjast Ždanovile, propagandast Ameerika baltlastele, 23.12.1947.

Seejuures ei tulnud artiklit rünnata otse, vaid pigem jutustada üldisemalt põhimõtetest, millest kollektiviseerimisel Nõukogude Liidus lähtutakse. Rõhutada tuli absoluutset vabatahtlikkust ja seda, et kollektiivmajandite kõrval jätkavad individuaalmajandid. Eriti tuli rõhutada, kui häid tulemusi olid saanud juba esimesed kolhoosnikud võrreldes eluga taludes ja “milline tohutu abi tuli riigilt”. Lisaks tuli Eesti propagandistidel valmistada ette kirjutised, mis võrdlesid elu DP-laagris ja Eestis.⁷⁹

Justas Paleckis sai seevastu Teuminilt juhised vastata paguluses levinud etteheitele, et Balti riikides toimub venestamine. Efektiivseks vastupropaganda vormiks pidas Teumin jäljetoni. Näiteks tuleks vastata emigrantide taotlustele moodustada iseseisev Balti föderatsioon, pilades, et sarnane föderatsioon tuleks moodustada Alaskal. Mõeldud oli arvatavasti Alaska ja ülejäänud osariikide föderatsiooni, mis oli üsnagi kulunud Nõukogude propagandistide võte.⁸⁰

25. mail 1948 teatas SIB-i asejuhataja Boriss Ponomarjov keskkomitee sekretär Suslovile järgmisest raskusest. Nimelt oli Leedu “esindaja” (jutumärgid originaalis) New Yorgi peakonsulaadis Kapočius teatanud, et Ameerika seaduste kohaselt on artiklid, mille eest honorari ei maksta, propaganda. Lahenduseks oleks, kui progressiivsed balti ajalehed Ameerikas saaksid saata Balti liiduvabariikide autoritele honorari. Progressiivseid ajalehti ähvardab sulgemine, kuna Esindajatekoja Ameerika-vastase tegevuse komitee võib need kinni panna. Vastumeetmena tuleks leida nii autorid, kes on nõus kirjutama, kui ka need, kes kirjutama ei hakka, kuid kelle aadressile saata honorar.

SIB läks ka nii kaugele, et kasutas mõjutusvahendina lapsi. Moskva väitis, et sõja ajal viisid “fašistid” Nõukogude lapsi Saksamaale ja britid ning ameeriklased ei anna neid enam tagasi. Küsimus oli teiste hulgas Riia eeslinna lasteaia 120 lapses, kes viidud Saksamaale ja kes asuvad Briti tsoonis.⁸¹ Literaturnaja Gazetas avaldati avalik kiri Läti emadelt Briti välisminister Ernest Bevinile – “Millal lastakse Läti lapsed koju?”. 14. jaanuaril 1948 toimus Lemgo linnas Põhja-Saksamaal Briti ja Nõukogude delegatsioonide kohtumine, mille initsiatiiv tuli Moskva poolt. Briti sõjaväeesindaja kolonel Pulverman selgitas, et Nõukogude Liidu väited, nagu Nõukogude lapsed asuksid Briti tsoonis, ei vasta tõele. 293 lapsest osutusid Nõukogude lasteks ainult kaheksa. Pulverman rõhutas, et Suurbritannia ei tunnista

⁷⁹ GARF, R8581.2.219: E. Teumin Keisile (Käisile?), 10.04.1948.

⁸⁰ GARF, R8581.2.219: E. Teumin J. Paleckisele, 15.04.1948. Pilati ka ideega anda Kalifornia tagasi Mehhikole.

⁸¹ GARF, R8581.2.219.

Balti kodanikke Nõukogude kodanikeks. Seepeale küsis Nõukogude repatrieerimismissiooni juht Aleksei Brjuhhanov, seesama, kes oli 1949. aastal vändatud propagandafilmi "Neil on kodumaa" tegelase major Dobrõnini prototüüp,⁸² kas britid ei luba repatrieerida ka neid lapsi, kelle vanemad elavad Nõukogude Liidus, näiteks Riias, ja on "faktilisest seisukohast" Nõukogude kodanikud. Selle peale olevat Nõukogude Liidu andmeil Pulverman vastanud, et ei saa selle küsimusele vastata, kuid Briti tsoonis olevat 4000 vanemateta last. Britid ei nõustunud andma nimekirja nende laste kohta, mille peale Brjuhanov olevat nentunud, et ei saa nende vanemaid ka [Nõukogude Liidu territooriumil] otsida.⁸³

Nõukogude repatrieerijatel ei olnud edu ka Ameerika tsoonis. 11. juunil 1948 teatas seal ilmuv ajaleht Eesti Rada, et Vene delegatsioon oli käinud Chiemsee äärses Prieni linnas asuvas lastekodus, kus oli mitusada erinevatest rahvustest orbu. Eesti lapsi oli seal üksikuid, kuid neid hoidsid eesti lapsehoidjad. Venelased nõudnud nimekirju, kuid neid ei antud. Ka ei võimaldatud neil lastega rääkida. Selgitati, et lapsed ei saaks vene keelest aru.⁸⁴

Kokkuvõte

Nõukogude välispropagandaga seotud ametkondlikku kirjavahetust analüüsid torkab silma, et hoolimata kohustuslikust optimismist suudeti olukorda hinnata küllaltki adekvaatselt ja kriitiliselt. Propagandistid said suurepäraselt aru, et sõjaaegsed edusammud Lääne lugejate mõjutamisel tulenesid mitmest soodsast faktorist, nagu Punaarmee sõjalised võidud, tsensuuri kehtestamine ja agentide imbumine Briti propagandaaparaati. Mis puutub Suurbritanniasse, teadis Moskva väga hästi, kui tugevasti oli Briti meedia riiklikult kontrollitud. Briti sõjaaegne tsensuur aitas Nõukogude tsensuurile ja välispropaganda edule märkimisväärselt kaasa. Tundes Inglismaad ja küllap luues analooge oma kodumaaga, olid Nõukogude propagandistid ennatlikult veendunud, et vaba ajakirjandus on Läänes vaid tühi sõnakõlks. Eeldati, et sõja ajal Moskva huvides töötanud meediasüsteem võib poliitiliste olude muutudes ülalt suunatuna pöörduda kiiresti Nõukogude Liidu vastu. Tegelikult mõjus Nõukogude välispropagandale hävitavalt mitte niivõrd ülalt tulnud suunamuutus, kuivõrd ajakirjandusvabaduse taastumine Läänes sõja lõppedes.

⁸² Alekseï Brjukhanov, *Vot kak eto býlo: o rabote missii po repatriatsii sovetskikh grazhdan: vospominaniya sovetskogo ofitsera* (M.: Gospolizdat, 1958). Põhja-Saksamaa stseenid on filmitud Tallinnas.

⁸³ GARF, R8581.2.219: Konverents Lemgo linnas, 14.01.1948.

⁸⁴ GARF, R8581.2.219: Väljavõte Eesti ajalehest Eesti Rada, 11.06.1948.

Senine uurimistöö on kummutanud kujutluse Nõukogude Liidust kui vägevast propagandariigist. Välispropagandale pöörati küll palju tähelepanu, kuid võrreldes Lääne kolleegidega oldi alles õpipoisi tasemel. Nõukogude propagandiste painas seoses sellega alaväärsustunne. 2. oktoobril 1945 märkis SIB-i ametnik kadedalt, et Briti informatsiooniministeeriumi välisosakonnas töötab 2000 inimest ja ainuüksi Ühendriikides on brittidel mõjutustööga ametis 400.⁸⁵ Teine ametnik Londonis kurtis 1947. aasta veebruaris, et tööjõudu on nii vähe, et tal olevat lausa närvid läbi.⁸⁶

Kuigi Nõukogude propagandistid said hästi aru, milles probleem, ei lubanud stalinlik režiim põhimõttelisi muutusi süsteemis läbi viia. Ilmekalt näitab seda Moskvas töötavate välisajakirjanike küsimus. Kuigi pea-aegu kõik said aru, et korrespondente saaks edukamalt Nõukogude huvides tööle panna, ei saanud seda teha stalinliku spioonide kartuse ja sellest tuleneva jäiga tsensuuri tõttu. Lõpuks, kui välisminister Molotov välisajakirjanikele hingamisruumi püüdis anda, maksis see talle koha Stalini “troonipärijate” ringis. Tulemuseks oli, et Nõukogude propaganda levitas välismaal enamvähem sama sisu, mida võis iga päev Nõukogude ajalehtedest lugeda. Lisaks olid kirjutiste, fotode ja filmide väline vorm ja stiil sobimatud Lääne auditooriumile. Selline propaganda võis mõjuda ainult neile, kes juba “uskusid” Nõukogude ideoloogiasse ja süsteemi. Uusi poolehoidjaid võitis see juurde vähe.⁸⁷

Senised arhiivileiud näitavad, et Balti küsimust pidas Nõukogude propaganda oluliseks. Balti pagulaste tegevust peeti ohtlikuks, selle kohta tehti ettekandeid kõrgeimatele instantsidele ning nuputati selleks ridamisi vastumeetmeid. Nõukogude propagandaaparaat tajus vajadust häälestada ja suunata oma sõnumeid täpsemalt välisbalti auditooriumile juba sõja ajal, kuid veelgi teravamalt sõja lõppedes, kui lahvatas poleemika Balti põgenike ümber. Nõukogude bürokraatia täiendas kaadreid, et “Balti ohuga” toime tulla. Eestlasi, lätlasi ja leedukaid suunati tööle Moskva keskparaati ning ka Nõukogude esindustesse välismaal. Eesmärk oli repatrieerida nii palju baltlasi kui võimalik. Peagi sai aga selgeks, et repatrieerimine oli läbi kukkunud. Seetõttu sooviti välisbaltlaste liidreid diskrediteerida ja neid ülejäänud pagulastest isoleerida. On selge, et ka see tegevus ebaõnnestus. Karotamme kirjutud “intriigide ja luuramisega” tegelev “nõukogudevastane kolle” püsis Rootsis ja mujal külma sõja lõpuni. Terve selle aja olid Balti pagulased abiks Lääne propagandaorganisatsioonidele, nagu Ameerika

⁸⁵ RGASPI, 17.125.318: Briti propaganda organisatsioon, 02.10.1945.

⁸⁶ GARF, R8581.2.198: K. Kudrovi kiri S. Lozovskile, 28.02.1947.

⁸⁷ Vt ka järeldusi Piirimäe, “Self-determination, modernization”.

Hääl, Raadio Vaba Euroopa või Vatikani Raadio,⁸⁸ ning 1980.–1990. aastatel aitas Balti diasporaa kaasa Balti riikide iseseisvusele ja naasmisele Euroopasse.

Selles uurimuses kasutatud arhiividokumendid puudutasid peamiselt Nõukogude propagandasüsteemi ametkondlikku kirjavahetust. Järgmise sammuna tuleb uurida kõrgeimat, NLKP KK poliitbüroo otsustustasandit. Jätkama peab liiduvabariikide, eeskätt Eesti NSV otsustusprotsesside ja poliitika elluviimise analüüsiga. Veel terviklikuma käsitluse ja analüüsi koostamiseks tuleb edasi käia pagulaste jälgedes Saksamaa, Rootsi, Ühendkuningriigi, Ameerika Ühendriikide jt põgenike sihtriikide arhiivides.⁸⁹ Edasine uurimine heidaks veelgi enam valgust sellele, milline oli Balti küsimuse roll külma sõja alguses.

ABSTRACT: *"The strong Baltic nationalistic centre" and Soviet foreign propaganda: from war to peace and toward the Cold War*

This special issue focuses on censorship, but it is difficult to treat censorship without also considering propaganda. This article discusses both censorship and foreign propaganda as complementary tools in the Soviet Union's arsenal for manipulating public opinion in foreign countries. The purpose of such action was to shape the behaviour of those states to further Soviet interests. The article focuses on the use of propaganda and censorship in

⁸⁸ Nt Vello Ederma, *Siin Ameerika Hääl, Washington!* (Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2016); Toomas Hendrik Ilves, *Eesti jõudmine: kõned ja kirjutised aastaist 1986–2006*, koost ja toim Olari Koppel (Tallinn: Varrak, 2006), Vello Salo, "Siin Vatikani raadio!": *Vello Salo lugu*, toim Indrek Petersoo (Tallinn: Gallus, 2015).

⁸⁹ Sellega on algust tehtud, vt nt Kaja Kumer-Haukanõmm, *Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 24 (Tartu: Tartu Ülikool, 2012); Kaja Kumer-Haukanõmm, "Balti põgenike problemaatika Ameerika Ühendriikide poliitikas 1945–1952", *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (2007), 273–296; Tillmann Tegeler, "Esten, Letten und Litauer in der Britischen Besatzungszone Deutschlands: Aus Akten des "Foreign Office"“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (2005), 42–57; Konrad Maier, "Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949 = Baltic University in Germany 1945–1949", *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung = Journal of East Central European Studies*, 45:4 (1996), 577–579.

Soviet efforts to settle the “Baltic question” – the question of the future of the Baltic countries – in the 1940s. This was the time when the wartime alliance was crumbling and giving way to a cold-war confrontation.

The article is based on Russian archival sources. The Molotov collection (F. 82), materials of the department of propaganda and agitation of the Central Committee (CC) of the CPSU (F. 17, *opis* 125), and of the CC department of international information (F. 17, *opis* 128) are stored in the Russian State Archive of Socio-political History (RGASPI). The collection of the Soviet Information Bureau (F. R8581) is located at the State Archive of the Russian Federation (GARF). The article also draws on previous research on Soviet propaganda, such as Vladimir Pechatnov’s and Wolfram Eggeling’s studies on the work of the Soviet Information Bureau (SIB) and on discussions in the Soviet propaganda apparatus in the early post-war years. However, this article digs somewhat deeper and alongside general developments, also looks at a particular case – the Baltic problem in the Soviet contest with the West for winning hearts and minds. It analyses Soviet policies without attempting to uncover and reconstruct all the twists and turns of the decision-making processes in Moscow. The archival material is insufficient for the latter task. Nevertheless, a look into the making of Soviet propaganda, the techniques and practices utilised to bring Soviet influence to bear on an important foreign-policy issue (the Baltic problem), is interesting for scholars working not only on propaganda and censorship but also on the history of the Soviet Union and Estonia, Latvia and Lithuania.

The Baltic question was related, among other things, to the problem of repatriating people from the territories of the Soviet Union who had been displaced during the Second World War and were located in Western Europe at the war’s end. Moscow claimed that all these displaced persons (DPs) were Soviet citizens. This article helps correct the view, expressed for example by the Finnish scholar Simo Mikkonen, that the Soviet propaganda campaign to attract the remaining 247,000 recalcitrants back home started after a UN decision of 1951 that condemned repatriation by force. This article clearly shows that propaganda policies aimed at the DPs were in place almost immediately after the war, resting on the war-time experience of conducting propaganda aimed at national minorities in foreign countries. However, Mikkonen is right to point out that, in general, repatriation after the Second World War was a success, as approximately five million people in total returned to the USSR. The Baltic refugees were a notable exception in this regard.

Research shows that despite displays of obligatory optimism, Soviet propagandists could critically evaluate the situation and the effectiveness of Soviet agitation. They understood that war-time successes were the result of the coincidence of a number of favourable factors: victories of the Red Army, Allied censorship and propaganda, the penetration by Soviet agents of the British propaganda apparatus, etc. They knew that the British media was extensively controlled and served as a virtual extension of Soviet censorship and propaganda. Nevertheless, the Soviets were wrong to assume that in the West, the free press was nothing but an empty slogan. Moscow was also wrong to expect that the Western media, which had worked in the Soviet interest during the war, could as easily be turned against the Soviet Union as it had been directed to support the USSR by political will. In actual fact, the Soviet Union started receiving negative press primarily because earlier checks on journalistic freedom were lifted.

The Soviet Union may have been a formidable propaganda state internally, but in foreign propaganda it was an apprentice. Soviet propagandists felt inferior compared to their Western counterparts, and rightly so. In October of 1945, an official of the SIB noted jealously that the Foreign Department of the British Information Ministry had two thousand clerks and there were four hundred British propagandists in the United States alone. Another Soviet official in the London embassy noted in February of 1947 that they had so few staff that he was working under constant nervous strain.

Soviet propagandists were aware of the problems but could not effect fundamental changes because of the nature of the Stalinist regime. The issue of foreign journalists working in Moscow was a case in point. The correspondents were handicapped in their work by extremely strict censorship. They could report mostly only those things that also appeared in Soviet newspapers, which was hardly interesting for their readers in the West. There had been suggestions that some restrictions should be lifted so that they could do more useful work and tell more interesting and attractive stories about the Soviet Union. Eventually, during Stalin's first post-war vacation in the autumn of 1945, Foreign Minister Vyacheslav Molotov took the initiative and tried to ease the life of the press corps, but this only served to provoke the ire of Stalin who proceeded to penalise Molotov in due course. This showed that the system could not be changed as long as the extremely suspicious *vozhd* remained at the helm. Not only did correspondents continue to send unexciting content to newspapers abroad (which often failed to publish them), the form and style of Soviet articles,

photos and films were increasingly unattractive for foreign audiences. Such propaganda could appeal only to those who were already “believers”. It could hardly convert.

Moscow considered the activities of Baltic refugees in the West and the publicity regarding the Baltic problem a serious threat to the stability of the Soviet position in the newly occupied Baltic countries. Already during the war, but even more vigorously after the war, the Soviet propaganda apparatus realised the importance of tuning and adapting its propaganda messages for audiences among the Baltic diaspora. The Soviet bureaucracy expanded its cadres to enable it to tackle the Baltic “threat”. Estonian, Latvian and Lithuanian officials were dispatched to the central organs in Moscow and to Soviet embassies abroad to provide the necessary language skills and qualifications for dealing with Baltic propaganda and working with the diaspora.

The policy was to repatriate as many Balts as possible, but it was soon clear that repatriation along with the complementary propaganda effort was a failure. The next step was to start discrediting leaders of the Baltic diaspora and to isolate them from the “refugee masses”. This effort also failed. The “anti-Soviet hotbed” of “intrigues and espionage” – the words of the Estonian party boss Nikolai Karotamm – continued to operate in Sweden, the United States and elsewhere until the end of the Cold War. All this time, the diaspora engaged in anti-Communist propaganda and collaborated with Western propaganda and media organisations, such as the Voice of America, Radio Free Europe and even Vatican Radio. In the 1980s and 1990s, the diaspora was instrumental in assisting Estonia, Latvia and Lithuania to regain their independence from the collapsing Soviet Union. They also helped their native countries to “return to Europe” – that is to join Western structures such as the European Union and NATO. Therefore, the inability to deal with the Baltic problem effectively in the 1940s caused major concerns for the Soviet Union throughout the Cold War and contributed to its eventual demise.

KEYWORDS: Propaganda, Soviet Union, the Baltic States, the Second World War, Cold War

KAAREL PIIRIMÄE is Associate Professor at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, Tartu 51005, Estonia. E-mail: kaarel.piirimae@ut.ee